

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Universitas Libera Ucrainensis · Ukrainische Freie Universität
Ukrainian Free University · Université Libre Ukrainienne
Філософічний Факультет · Facultas Philosophica

УКРАЇНСЬКІ ГРАМАТИКИ

редагує Олекса Горбач

GRAMMATICI UCRAINI

editore Olexa Horbatsch

випуск 6 volumen

Микола СУЛИМА

УКРАЇНСЬКА ФРАЗА

Харків 1928

Mykola SULYMA

ELEMENTE DER UKRAINISCHEN SATZSTRUKTUR

Charkiv 1928

Nachdruck und Nachwort
von O. Horbatsch

Фотопередрук
з післясловом Олекси Горбача

Мюнхен 1988 München
Monachii

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Universitas Libera Ucrainensis · Ukrainische Freie Universität
Ukrainian Free University · Université Libre Ukrainienne
Філософічний Факультет · Facultas Philosophica

УКРАЇНСЬКІ ГРАМАТИКИ
редагує Олекса Горбач

GRAMMATICI UCRAINI
editore Olexa Horbatsch

випуск 6 volumen

Микола СУЛИМА

УКРАЇНСЬКА ФРАЗА

Харків 1928

Mykola SULYMA

ELEMENTE DER UKRAINISCHEN SATZSTRUKTUR

Charkiv 1928

Nachdruck und Nachwort
von O. Horbatsch

Фотопередрук
з післясловом Олекси Горбача

Мюнхен 1988 München
Monachii

Кошти фотопередруку цього випуску (1200.-
нм.) покрив видавець.

*Druck: Druckerei E. Mauersberger, Inh. M. Diebel
3550 Marburg/Lahn, Schwanallee 31*

УКРЛІКНЕП ПРИ УПО ІНКО УСРР
БІБЛІОТЕКА УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПРОФ. М. СУЛИМА

УКРАЇНСЬКА ФРАЗА

КОРОТЕНЬКІ НАЧЕРКИ

Державний Науково - Методологічний Комітет
Наркомосвіти УРСР по секції соціального вихо-
вання, професійної освіти й політосвіти дозво-
ляє до життя, як посібник та підручник для
профшкіл і педвузів, держкурсів українознав-
ства і роб. бібліотек учителя установ Соцвизу.

КООПЕРАТИВНЕ РУХ ВИДАВНИЦТВО

Бібліографічний опис та шифри для бібліо-
течних каталогів на цю книгу вміщено в „Лі-
тописі Українського Друку“ та „Картковому
репертуарі“ Української Книжкової Палати.

**ХАРКІВСЬКА ШКОЛА
ДРУКАРСЬКОГО ДІЛА
ІМ. А. БАГІНСЬКОГО
ТРЕСТУ
„ХАРКІВ - ДРУК“**

Українська 1751. Тираж 10.000
Зам. 2111
1928

ПЕРЕДМОВА

Оці мої коротенькі начерки становлять собою мало не п'яттеро збільшений розміром і подекуди змістом матеріал, що я його дав до підручника чотирьох авторів для сьомої групи трудшколи¹. За трохи ширшим, ніж отут (на стор., де змість), планом я читав харківським викладачам української мови лекції з української синтакси². Проти цих лекцій мої начерки зменшені втриє (коли не вчетверо).

З приводу мовних фактів, що про них говориться в цій книжці, я насмілився трохи не раз-у-раз і завжди навмисне подати певні рецептурні висновки. На жаль, оті висновки доводиться вважати за мої особисті, мовляв, пропозиції (хоч вони переважно й не розбігаються з твердженнями деяких інших авторів): у нас бо покищо немає колективного нормативного погляду на синтаксичні та лексично-семантичні факти української мови.

Нормативістичного способу викладати я вживаю саме з таких причин: цю книжку я склав, звичайно, не для спеціалістів-теоретиків, а взагалі для учнів — підлітків і дорослих, що звикли до нормативних граматик і не мають рації чи змоги об'єктивно вивчати мову, — що їм треба лише трохи поширити й удосконалити своє знання з мови, набути в трудшколі, напр., або взагалі за трудшколу.

До речі: читачеві моїх начерків конче треба знати мову за трудшколу. Мої бо начерки — не підручник, а лише додаток до елементарного підручника, і в цьому додаткові я свідомо обминув загальні відомості з синтакси³.

Гадаю, що моя невеличка праця здається й нашому масовому вчителеві української мови.

Правопис і термінологію в моїй книжці узгоджено з другою редакцією проекту українського правопису, а саме з оцим виданням його: Український правопис. Проект. ДВУ. 1928. Тир. 100. Стор. 99.

1 липня 1928 року.

Автор.

¹ Ол. Біленький, Л. Булаховський, Ол. Параліський, М. Суліма. — Українська мова. Підручник для старшого концентру трудових шкіл. Сьомий рік. ДВУ. 1927. Стор. 3—26.

² Частину цих лекцій (§§ про рід, число, відмінки, прикметники) — видано дуже неохайно, з безліччю різноманітних помилок — склографічним способом, як рукопис: Проф. М. Суліма. — Лекції з української синтакси. Стенограма лекцій, читаних у м. Харкові 1927/28 академічного року на курсах для викладачів української мови. Харків, 1928. Стор. 1—11 + 1—241 + 1—152 (= 404 сторінки).

³ Загальні відомості з синтакси можна взяти, напр., із книжки згадуваних уже чотирьох авторів: Українська мова. Підручник для старшого концентру трудових шкіл. Шостий рік. ДВУ. 1927. Стор. 3—29.

§ 1. ПРО ТРИ РОДИ ВЗАГАЛІ

В українській мові так само, як і в деяких споріднених із нею мовах, є три граматичні роди: чоловічий, жіночий і ніякий.

Всякий прикметник (і дієприкметник) або форма минулого часу дієслів, змінюючи своє закінчення, може визначати й чоловічий, і жіночий, і ніякий рід; напр.: *шумів зелений явір, шуміла зелена тополя, шуміло зелене дерево*¹.

Що ж до іменників, то кожен із них належить звичайно до котрогось одного з трьох родів і тому може мати при собі узгодженого прикметника завжди певного роду. Слово, напр., *вітер* — завжди чоловічого роду, *хвиля* — жіночого, *морє* — ніякого роду; отже — *дмухнув рвучкий вітер, шугнула перелякана хвиля, застогло синє морє*.

Окрім великої сили іменників із завжди однаковим закінченням і родовим значінням, в українській мові зрідка трапляються іменники з неусталеним родовим закінченням та значінням; от, напр., деякі з них: *нервовий* і далеко рідше *нервова дрож (дріж), усякий* і діалектичне *усяка зір*², *довге казання* і *довга казань, глибокий* і рідше *глибока колодязь, кінський конит* і рідше *кінське копито, білий* і *біла кужіль, лікувальний купіль* і *лікувальна купеля, татарський мечет* і *татарська мечеть, дрібний* і *дрібна міль, велика мозоля* і *великий мозуль, тяжка недуга* й рідше *тяжкий недуг, хвороблива нежить* і *хворобливий нежит* (*нежид*), *крута обрива* й *крутий обрив, прозора оля* і *прозорий олій, блискуче перло* й *блискуча перла, старовинний посуд* і рідше *старовинка посуда, всесвітня потоп* та *всесвітній потоп, погана* й рідше *поганий харч, старий човен*.

¹ Прикметниками тут зватимуться всі слова, що мають родові закінчення; напр.: *зелений—зелена—зелене, третій—третя—третє, ваш—ваша—ваше* й т. інш. Форми минулого часу дієслів були колись дієприкметниками; тепер вони правлять за дієслова, хоч і досі мають найістотнішу формальну ознаку прикметника, н.т.— родові закінчення; напр.: кіт *муркотів*, конєня *муркотіло*.

² „Усяка зір“ зрідка трапляється в західно-українських говірках (порівн.: А. Крижскій. Українська граматика... Том II, виш. I-й. Москва, 1907. Стр. 123 й 126).

і старе човно, маленький і маленька шашіль, важке ярмо й рідше валжкий ярем тощо¹.

Рід якось іменника можуть характеризувати не тільки прикметники й минулі форми дієслова, а ще й відмінкові закінчення того ж таки іменника; напр.: багато *посуду* — чол. р., багато *посуди* — жіп. р.; над *мечетом* — чол. р., над *мечеттю* — жіп. р. і т. інш. Іноді тут має вагу й наголос; напр.: *посуду* — родовий відм. однини від *посуд* (чол. р.), а *посуду* — знахідний відм. однини від *посуда* (жіп. р.) тощо.

Іменники кожного роду здебільшого різняться один проти одного своїми закінченнями, принаймні в однині. А проте закінчення ті не становлять собою якоїсь цілком певної ознаки роду, бо те саме закінчення (напр., назовного відм. однини) може стосуватися до двох і навіть до всіх трьох родів; напр.: *доц* — чол. р., *нехороц* — жіп. р.; *кінь* — чол. р., *тінь* — жіп. р.; *тесля* — чол. р., *земля* — жіп. р., *теля* — ніяк. р.; *дідище* — чол. р., *бабище* — жіп. р., *огнище* — ніяк. р.

У назвах істот граматичний рід частенько збігається з родом натуральним, ц.т. з статтю; напр.: *гусак* — чол. р., *гуска* — жіп. р.; *селезень*, *качур* — чол. р., *качка* — жіп. р.; *орел* — чол. р., *орлиця* — жіп. р.; *вовк* — чол. р., *вовчиця* — жіп. р.

Та ще частіше ми й тут не вважаємо на стать якоїсь істоти й говоримо про неї зовсім іншим граматичним родом; напр.: *людина* — завжди жіночого роду, дарма що вона може бути й чоловічої статі; *теля*, *щень*, *поросля*, *лоша*, *кошеня* й інш. — ніякого роду, дарма що вони бувають лише чоловічої або жіночої статі; *рак* — чол. р.; *карась* — чол. р.; *жук* — чол. р.; *миша* — жіп. р. й т. інш.

Взагалі граматичний рід не завжди буває в згоді з натуральним родом, із статтю істоти.

А щодо назов інших, не істот, то тут уже й зовсім годі виходити від натурального роду. За давнізних-давен люди, мабуть, справді рівняли все, що бачили навколо себе (неживі речі та явища), то до чоловіка, то до жінки, а іноді не могли зробити такого порівняння певно, і якась назва опинялася в групі слів ніякого роду. Порівняйте слова: *дуб*, *грім*, *мороз*, *вітер*, *земля*, *груша*, *зоря*, *весна*, *яблуко*, *вуха*, *вікно*, *око* й т. інш. А переважно такі іменники, як, напр., *пісок*, *сосна*, *хвиля*, *море* й інш., потрапляли до того граматичного роду, де найчастіше буває їхнє закінчення; напр.: слова на *-а* відходили до роду жіночого, слова на *-о* до роду ніякого тощо.

Отже не можна обійтися без винятків у правилах про те, до котрого роду належать якісь іменники.

¹ У народній мові є й неусталеного роду географічні назви; напр.: *далека Волинь* і *далекій Волинь* (полонізм), *під Уманем* і *під Уманню* (росіянізм) мені *вподобалась Одеса* й мені *вподобався отой Одес*.

Не важко помітити, що рід безлічі іменників ми засвоюємо з традиції, переймаючи змалку той розподіл слів на роди, що споконвіку передається від старших поколінь до дальших. Мабуть, кожному доводилося помічати, як маленькі діти по-первах збиваються на роді деяких іменників, говорячи, напр., отаке: *білий сіль* (замість *біла сіль*), *мій сестричка* (замість *моя сестричка*) й інш. Підхоже до цього буває і з чужоземцями, коли вони, не знаючи гаразд української мови, кажуть так, напр.: *солодкий яблуко* (замість *солодке яблуко*), *спілий диня* (замість *спіла диня*) тощо. Порівняйте це до того, як у „Санаторійній зоні“ М. Хвильового єврейка каже анархоні: „Каспатін, ві *такой благой дело* сделал“ (правильно по-рос. „такое благое дело“).

Звичайно, стародавній розподіл іменників на роди не лишається в мові без змін, та зміни ті відбуваються так помалу й так непомітно, що тільки зрідка можна натрапити на випадок, коли якийсь сьогочасний іменник уже став не того роду, як був його стародавній прадід. Сучасне літературне слово, напр., *літопис* — чоловічого роду, а належало колись тільки до жіночого роду. Поволі воно переходило в чоловічий рід, і тепер уже майже всі українці надають цьому слову значіння чоловічого роду, пннваючи його навіть із трохи зміненням закінченням: старе — *літопись*, а нове — *літопис*.

У сучасній українській літературній мові взагалі всі складені слова типу *літопис* мають належати до роду чоловічого: *випис, допис, запис, краснопис, напис, опис, перепис, підпис, правопис, припис, рукопис, скоропис, часопис* тощо. А такі факти, як *дрібна напись, стара рукопись* тощо, являють собою або архаїзм, або церковно-слов'янїзм, або навіть росїянїзм (як у кого й де)¹.

§ 2. ПРО РІД ДЕЯКИХ ІМЕННИКІВ

Коли порівняти рід українських іменників із родом тих самих іменників в інших слов'янських мовах, то здебільшого рід тих іменників у різних мовах буде однаковий. Наприклад: українським *брат, край, риба, море* й інш. відповідатимуть такого самого роду й із такими самими закінченнями російські слова „брат, край, рыба, море“, — польські „brat, kraj, ryba, morze“, — сербські „брат, край, риба, море“ й інш. Буває й так, що рід слів — однаковий, а закінчення — різні; напр.: українські літературні слова *миша, морква, церква* відповідають російським „мышь, морковь,

¹ У російській мові такі слова належать переважно до роду жіночого й рідше — до ніякого; напр.: „выпись, запись, опись, подпись, правописание“ й інш.

церков" тощо. А взагалі можна впаяти за майже певне правило, що відповідно-однакові слова в українській і російській мові звичайно мають відповідно-однакові родові закінчення й значіння, здебільшого подібні до закінчень і роду тих самих іменників і в інших слов'янських мовах.

Окрім таких дуже численних випадків, в українській мові є чимало іменників, властивих, напр., і російській мові, тільки з іншим родопим значінням. Іноді ці слова мають в обох мовах однакові закінчення; напр.: *біль, жаль, колодязь, купіль, міль, полинь, сажень, скатерть, ступінь, путь, харч* і т. інш. Інколи ті закінчення — різні; напр.: *глиб, дишель, дріб, картопля, недуга, пара, перло, пила, посуд, степ, тополя, шатро, шво, ярмарок* та інш. Деякі з таких слів, як уже й згадувалося (в § 1), мають неусталене родові значіння або закінчення; напр.: *дрож* (дріж) — чол. й жіп. р.; *міль* — чол. й жіп. р.; *помил* — чол. й жіп. р.; *потона* — жіп. р. й *потоп* — чол. р.; *човен* — чол. р. й *човно* — ніяк. р. тощо.

От, напр., кількоро слів, що в російській мові вони жіночого роду, а в українській — чоловічого: *балок, берліг, (барліг), біль, глиб, глуш, дріб, дур, жаль, кір, купіль, мечет, мозуль, напил, насип, осокір, пила, полинь (полиц.) поступ, посуд, продаж, розрух, сажень, Сибір, скатерть, степ, ступінь, Умань (Гумань), фалш, шашіль, шир, ярмарок.*

Слова *дишель, копил, ярел* в українській мові так само роду чоловічого, а в російській — ніякого, з іншим закінченням.

А от іще слова, що в російській мові вони чоловічого роду, а в українській — жіночого: *відпустка, глиста, занора (залізна), картопля, недуга, обрива, пайка, пара, перепустка, перерва, перла* (рос. „перл“), *потона, признака, путь, салата, тополя, харч.*

Слова *богословія, євангелія, копія* (архаїзм) в українській мові — жіночого роду, а в російській — ніякого.

Слова *перло, човно, шатро, шво* в українській мові — роду ніякого, а в російській — чоловічого.

Слово *стерво* в українській мові — роду ніякого, а в російській — жіночого („стерва“).

Луже часто й запозичені з європейських чи інших мов слова бувають в українській мові не того роду, що в російській.

От, напр., — слова жіночого роду, а в російській мові вони — чоловічого роду, з іншими закінченнями: *абрикоса, адреса, амбона, аналіза, анекдота, аніліна, апельсина, апотеоза, багета, балъзаміна, бензина, візита, кляса, комода, конверсія, контроля, криза, нафталіна, нікотина, оркестра, параді, ранга, синтакса, теза, туалета, фаза, фасада, фльота, цикорія, шалвія, шафа, шоколада* й інші.

Слова, напр., *вуаль, дсталь, пудер* — роду чоловічого, а в російській мові вони — роду жіночого.

Із раніше поданих слів так само не всі питомі українські; напр.: *балок* (з німецьк.), *дишель* (з німецьк.), *картопля* (з німецьк.), *мечет, мечеть* (з турецьк.), *пайка* (тюркськ.), *салата* (з німецьк.), *харч* (тюркськ.), *ярмарок* (з німецьк.) тощо.

Слова на *-ум (-юм)*, позичені з латинської мови, в українській літературній мові мають належати до чоловічого роду; напр.: багатий *акваріум*, небезпечний *індивідуум*, суворий *кольоквіум*, солідний *консиліум*, довгий *меморандум*, колишній *форум* тощо. Наслідуючи латинську мову (там ці слова належать до шякого роду), дехто надає цим іменникам значіння шякого роду; напр.: З дощок зроблено *невеличке подіум* (І. Франко). Цього не варт робити.

Цякі запозичені слова мають неусталені закінчення й родоні значіння; напр.: *метод* (частіше) і *метода, програма* (частіше) і *програм*.

§ 3. СЛОВА СПІЛЬНОГО РОДУ

Опірч дуже великої сили іменників, що завжди бувають того самого роду, є ще в українській мові не дуже багато слів так званого спільного роду. Ці слова можуть стосуватися до істот і чоловічої, і жіночої статі; напр.: *задерика, каліка, недоріка, нероба, рева, рівня, нерівня, сирота, сиротина, слуга, сусіда, п'яниця* й інш. Коли таким словом ми говоримо про жінку, воно буває жіночого роду, а як про чоловіка, то — чоловічого: *він* — *бідний сиротина*, а *вона* — *бідна сиротина*. Так змінювати своє родове значіння можуть лише слова з формальним жіночим закінченням *-а (-я)*. Можна сказати *він* — *нещасний каліка* й *вона* — *нещасна каліка*, а не говорять, напр., так: *Ось побігла моя недоліток* — Оксаночка. Слово *недоліток* — формально чоловічого роду й свого родового значіння не змінює; отже про дівчину, як і про хлопця, однаково треба сказати: *мій недоліток* (Івась чи Марійка).

Приклади: Отакий то мій Ярема, *сирота багатий* (Т. Шевченко). Катруся підростала... Бач, і *сирота*, а всім була павдвовижива (Т. Шевченко). Отож *той салий сиротина*... одержу *справу*... *купив* садочок (Т. Шевченко). Кого ж *сиротина*, кого заштає? І хто їй розкаже... де милий почує (Т. Шевченко). Що *каліка* виробляє? Криницю копає! І *викопав* (Г. Шевченко). Була собі Гандзя, *каліка небога* (Г. Шевченко). А дитини й *той нероба* може доглянути (Л. Українка). Вона так зо мною обходиться, наче б я була її *слуга* (Л. Українка). Десь узявся *близький сусіда* (Сл. Гр.). *Сусіда мила, сусідо* *близенька, красна, хороша* й *невеличенька* (Сл. Гр.).

Цікавий випадок стає в українській мові, слово *собака*, а так само й здрібніле *собачка*. Коли це слово означає пса, то в народніх говірках воно буває неодмінно чоловічого роду: Це *нашкодив ваш собака* (пес, а не сука). *Ваш собака*— дуже *злий* тощо. Це саме слово може означати собаку взагалі, як тварину просто, без огляду на натуральний рід її. В таких випадках в українській мові трапляються два варіанти: *побіг малий собака* (*собачка*), *побігла мала собака* (*собачка*). Проте й у такому разі українці далеко частіше вживають чоловічого роду: *Бійся того собаки*, що лашчиться (Нар. приказка). Ухопиш, як *собака той*, обметиці (С. Черкасенко). Десь далеко *гавкав собака*, і, слухаючи його, було чогось сумно... Десь *гавкав собака* (М. Хвильовий) і т. інш.

Із деяких поданих раніше прикладів видно, що рід прикметника іноді залежить від того, якого родового значіння ми надаємо іменникові, що з ним парується прикметник. А родові значіння іменників, як ми бачили вже, іноді бувають непостійні, ц.т. той самий іменник може бути чоловічого й жіночого роду, чоловічого й ніякого роду тощо.

А буває й так, що нам зовсім байдуже до натурального роду якоїсь істоти (людини чи тварини), і ми просто й на думці не маємо зв'язувати в назвою тої істоти якісь суто-чоловічі чи суто-жіночі відтінки. Тоді прикметник орієнтується на закінчення іменника, бо в такому разі неміч на що й орієнтуватися, окрім закінчення. Тому саме й про чоловіка, і про жінку треба говорити однаково, напр., оце: *він—наш попихач* (*послугач*) і *вона—наш попихач* (*послугач*); *він—моя дружина*, *вона—моя дружина*; *він—гарна людина*, *вона—гарна людина* й інш.¹

Порівняйте подані випадки до того, як в „Енеїді“ І. Котляревського козак Ентел кричав на перебийця Дареса: *Ховайся, проклята неотеса!* Ще аналогічні приклади: *Менший брат, піша пішаниця*, тее зачуває... І тоді найменший брат, *піша пішаниця*, на ноги встав (Нар. дума). Куди йому грішному! Там *така* з його *недомова* (Сл. Гр.).

Подібно до цього слова, напр., *особа*, *персона* й деякі інші на -а (-я), завжди бувають у нас жіночого роду, хоч би ми цими словами говорили й про чоловіків: *він—непевна особа*, *він—велика персона*, *він—відома ненажера*, *він—огидна неохая*, *він—надзвичайна цяця* й т. інш.

Раз-у-раз такі випадки орієнтації прикметника на родопе закінчення іменника бувають при назвах неживих речей, бо з ними звичайно не зв'язується ніяких уявлень про стать,

¹ Звичайно, за помилку треба вважати, напр., оце: *Він—мій вірний дружина* (Інтелігентська балачка). Ви однімете від людини всі його кращі почуття (М. Хвильовий).

про натуральний рід. Тим то про *базар*, напр., ми кажемо: *був великий базар, але—було базарисько (базарище) велике; був великий ярмарок, але—було ярмарчище велике; стояв величезний стіг, але—стояло величезне стожище* й т. інш.

§ 4. ПРОФЕСІЙНІ НАЗВИ

Професійні й інші подібні до них назви в українській мові бувають здебільшого особні для чоловіків і особні для жінок. Українська мова взагалі уникає вживати в спільному роді тих слів, що означають посаду, професію, звання, рангу тощо, й надавати тим словам ознак граматичного (формального) чоловічого роду без огляду на стать. У російській мові, як відомо, такі слова, як *от автор, композитор, писатель*, а так само, напр., *товарищ, приятель*, однаково можуть стосуватися до осіб жіночої статі, як і чоловічої.

В українській фразі буває інакше: *він—автор, вона—авторка; він—композитор, вона—композиторка; він—письменник, вона—письменниця; він—лікар, вона—лікарка*¹; *він—професор, вона—професорка* й т. інш.

Це так само, як, напр.: *танцюрист і танцюристка, учитель і вчителька, селянин і селянка, служник і служниця, робітник і робітниця, в'язальник і в'язальниця, політник і політниця, викладач і викладачка, асистент і асистентка, актор і акторка* (не „актьор, актьорка“; це—росіянізм) тощо.

Подібно до цього російська фраза „она—мой приятель“ відповідатиме українській „вона—моя приятелька“. Так само, звертаючись до жінки (чи до дівчини) або говорячи про неї, по-українському вживають слова *товаришка* (а не *товарищи*).

Як бачимо з поданих прикладів, на професійні й інші аналогічні до них назви для жінок українська мова широко використовує відповідні формальні закінчення жіночого роду (граматичного), а втім це буває не завжди.

Коли професійні жіночі назви можуть причинитися до плутанини, коли зміст фрази стосується не до самих жінок, а й до чоловіків, взагалі—до людей, то ми вживаємо чоловічих назв і для жінок. Наприклад: *Леся Українка—один із найкращих поетів*; коли б ми були сказали тут „одна з найкращих поеток“, то цим би ми підкреслили

¹ Не можна *лікарку* звати *лікаршею, професорку* так само не можна звати *професоршею* й т. інш. *Лікарша (професорша)*—це лікарка (професорка) дружина. Окрім того, слова типу *лікарша, професорша* слід би вважати за вульгаризми (порівн.: *наша вчительша; треба—наша вчителька*), що виникли не без впливу рос. мови („генеральша, капітанша, офіцерша“ й інш.).

вагу Лесі Українки лише серед жінок-поеток, а не серед усіх поетів взагалі.

Отже виходить, що професійні чоловічі назви, oprіч свого спеціально-чоловічого значіння, мають ще й загальну силу, характеризуючи всіх людей якоїсь професії чи стану без огляду на натуральний рід, на стать. А жіночі назви мають завжди обмежене, специфічно-жіноче значіння. Згадаємо тут до речі оці слова: *людина, чоловік, жінка*. Слово *чоловік* у нашій літературній мові означає особу чоловічої статі, *жінка*—жіночої статі, *людина* об'єднує в собі обидва ці значіння. Коли ми, маючи на увазі цю схему, кваліфікуватимемо значіння, напр., слів *поет* і *поетка*, то нам доведеться сконстатувати, що *поетка* йде рівнобіжно до *жінка*, а слово *поет* становить собою паралелю до *чоловік* і, oprіч того, до *людина*. Отже значіння чоловічих назв—ширше, а жіночі назви—індивідуалізовані, обмежені на змісті.

Через це, говорячи, припустім, про якусь жінку, що *вона—професорка історії*, іноді треба буває сказати, що *вона—видатний професор (знавець) історії, вона—один із найкращих професорів (знавців) історії*. З тих самих міркувань загального характеру ми кажемо про жінок іще й так, напр.: *вона—секретар Сільради, вона на посаді рахівника, діловода, статистика, ляхорахта, асистента; вона—завідувач школи*¹ й інш.

І ще одно зауваження: звучи жінку чи дівчину *товаришкою* (а не *товаришем*), ми тимчасом можемо сказати так: *Серед усіх моїх товаришів вона—найкращий мій товариш*. Так само й це: *Вона—моя велика приятелька, але вона—найбільший приятель мені серед усіх моїх приятелів. Вона—революціонерка, але вона належить до найвидатніших революціонерів. Вона письменниця, але вона—найпопулярніший тогочасний письменник* і т. інш. Коли б і вдруге ми сказали були, напр., „письменниця“ (а раніше—„революціонерок“ тощо), то це не характеризувало б загальности, промовляло б лише за певне вузьке коло жінок, а не за всіх взагалі діячів якоїсь категорії.

§ 5. ВЖИВАННЯ НІЯКОГО РОДУ

Усі взагалі слова з родовими закінченнями звичайно згоджуються своїм родом із тими іменниками, що до них стосуються. Це згодження виявляється навіть і тоді, як у фразі не зазначено якогось іменника, а ми його лише на думці маємо або згадували в попередній фразі. Крім цих звичайних

¹ До речі: замість *завідувач* не слід уживати певданих новотворів „завідатель, запідуватель“; це зовсім неспотрібні церковнослов'янські слова з напівмертвим наростком—*тель*.

явниц, в українській мові є багатенько таких випадків, коли рід прикметника (і дієприкметника) чи минулих форм дієслова набирає самостійнішої й особливішої сили. Так буває перш за все тоді, як прикметника, напр., уживається зовсім без іменника, і того іменника навіть і на думці немає. А іноді прикметник просто не орієнтується на родові закінчення, ба навіть значіння наявного іменника. В таких випадках українська мова дуже широко вживає форм ніякого роду, виявляючи ним найрізноманітніші нюанси думки.

I. Дуже часто в українській мові взагалі, а надто в життєвій народній балаці, трапляється без іменника (попереднього чи дальшого) форма ніякого роду *воно*. Частенько це *воно* буває при неособово вжитих третіх особах однини якогось часу дієслів, а потім і в інших неособових (фактично) зворотах. В таких випадках досі безпідметове речення (напр.: Вже світає. Вже смерклося й інш.) стає ніби особовим, бо роллю формального підмета бере в ньому собі оте *воно*: *Воно* вже світає. *Воно* вже смерклося й інш.¹ Легко бачити, що в таких випадках формальний підмет *воно* немає ніякої конкретної сили й нічого нового не додає до змісту фрази, хоч і робить її жвавішою, актуальнішою. Порівняйте: „Уже смерклося“ і „*Воно* вже смерклося“—перша фраза справляє слабше вражіння.

Приклади: Не скажу вже вам, як *воно* тій жінці сталося (Нар. опов.). Коли вже *воно* буде теплішати? (А. Тесленко). Так *воно* єсть і так *воно* буде (М. Хвильовий). Дивлюсь, аж *воно* й справді (А. Тесленко).

Іноді *воно* буває вкупі з *то* (*ото*) або *це* (*оце*): напр.: Треба коло його піклуватись.—Та *воно то* треба (Т. Шевченко). Жінкою буду... як же *це воно*? (А. Тесленко).

Воно трапляється ще часто у зворотах із „що за“: *Що ж воно за* паничі,—кажу (А. Тесленко).²

Дуже часто *воно* може випадати з фрази; напр.: Чи *воно* старшина прийде скоро? (А. Тесленко); ця фраза може бути й без *воно*: Чи старшина прийде скоро?

II. Форми *то* (*ото*), *це* (*оце*) так само, як і *воно*, бувають у реченні за формального підмета, не орієнтуючись на іменника. Ці форми надають реченню виразно вказівного характеру. Звичайно, це буває не тільки тоді, як говориться про щось певне або когось, а й тоді, коли рід зовсім невідомий або до нього нам байдуже, або самих речей чи осіб багато, і рід просто не можна зазначити. Дуже часто так буває в питаннях і відповідях на них та взагалі у фразах типу відповіді.

¹ Українське *воно* пагадує тут німецьке *es* у таких, напр., зворотах: *es regnet* (дощ іде, дощить), *es schneit* (сніг іде, сніжить), *es friert mich* (уяві холодно) й т. інш.

² Порівн. до німецьк. *Was für ein Mann ist das?* і т. інш.

Приклади: Я ж пригадую тільки, що *то* був батько (А. Заливчий). *Ото* ж тая *діачинька*, що сонна блудила, (Т. Шевченко). *Се* не *мара*, моя *се* *мати* і *сестра*, моя *се* *відьма*, щоб ви знали (Т. Шевченко). *Це* *слізюньки*, *це*, з богової ризоньки обірвані зірки (В. Чумак). І поверзлось мені, що *оце* і є *він*, шлях мій (М. Вовчок).

Подекуди *то* (*ото*), *це* (*оце*)—вставні чи додаткові й можуть випадати; напр.: І чого б я *ото* маніжився (А. Тесленко). *То* *се* тут люди будуть? (Л. Українка). Я *оце* до вас позичити кресала (М. Вовчок). Походять *це* вони, поговіють (А. Тесленко).

Форма *то* (*ото*) буває такого вигляду лише тоді, як вона може випадати або має самостійне, підметове значіння, іноді—невизначене й поширено-збірне, іноколи — конкретне; напр.: *То* літньої ночі було на Дніпрі (М. Вороний). Мені здається часом, що верба, ота стара, сухенька, *то*—матуся (Л. Українка).

В усіх інших випадках буває не *то* (*ото*), а *те* (*оте*); напр.: Не так *те* діло робилося (Нар. опов.). Кругом поле, як *те* море широке, синіє (Т. Шевченко). *Те* знає вседержитель (Т. Шевченко).¹

ІІІ. Ніякий рід характеризує ще невизначеність, нез'ясованість, коли перед нашою уявою, думкою чи почуттям стоїть непевна річ—„щось“, коли треба якесь „що“ розшифрувати, дати відповідь на нього. З такими *що*, *щось* в'яжеться ніякий рід.

Приклади: Біжи яко-мога; *що* б там не *кричало*, не оглянься (Т. Шевченко). *Зле* *щось* віщують сичі (О. Олесь). *Щось* *зашимотило* за коминком на печі, *позіхнуло* (А. Тесленко). А перед ними *опинилось* *те*, *що* *співало* (Т. Шевченко). *Що* ж ти *такеє*? (Т. Шевченко).

До речі зауважити, що з *хто*, *хтось* в'яжеться звичайно чоловічий рід, рідше—жіночий (в індивідуалізованих випадках); напр.: *Заплакав* *хтось*... Ти *хто* *такий*? (О. Олесь). Та *хто* ж вона *така*? й т. інш.

ІV. Форми ніякого роду на *-ло* (*-лося*, *-лось*) минулого часу дієслів і неособоні переємного стану форми на *-но*, *-то*² правлять за присудки в багатьох безпідметових реченнях.

¹ Форма *то* (*ото*)—старовинна, а *те* (*оте*)—нова.

² Форми типу *зазеленіло*, *пожовкло*, *почорніло* й інш.—наслідки стародавніх форм ніякого роду на *-о* дієприкметників минулого часу прямого стану. Тепер ці форми мають лише присудкове (дієслівне) значіння, а прикметникову силу мають форми ніякого роду на *-е*. Отже не все одно: *пожовкло* *листя* й *пожовкле* *листя* (яке *листя*?) й т. інш.

Так само й форми типу *зачинено*, *зашито* й інш.—наслідки старої дієприкметникової переємного стану форми ніякого роду. Тепер ці форми мають лише присудкове значіння (неодмінно неособове), а прикметникову силу мають форми ніякого роду на *-е*. Отже знов таки не все одно: *зачинено* *вікно* й *зачинене* *вікно* та інш.

Приклади: „Хазяїн дома?“ на дворі *крикнуло* (Т. Шевченко). Холодним вітром од надії уже *повіяло* (Т. Шевченко). І *жилося* тому хлоп'яті і безпечно і догідно (М. Вороний). І диті мов не *дніло* (П. Тичина). *Пошрамовано* його вздовж і впоперек (П. Куліш). *Розстріл призначено* за містом (М. Хвильовий). Чи його *убито*, чи в полон *зайнято*? (Нар. пісня).

Приклади з присудками на *-ло*, *-но*, *-то* при родовому частинному, коли кількість зовсім ніяк не зазначено: Скрізь по селах *шибениці: навішано трупу* (Т. Шевченко). *Насилано блискучих камінців* (Л. Глібів). *Отут крові пролито людської і без ножа* (Т. Шевченко). *У дворі не було ще води* (Л. Заливчий). *Поборовся б і я, може, якби малось сили* (Т. Шевченко).

V. Форми на *-ло* бувають за присудка ще й у тих особових реченнях (у попередній рубриці—безпідметові речення), де за підмета править назва числа. Дарма, що та назва належить до чоловічого або до жіночого роду, присудок на *-ло* лишається в ніякому роді, ц. т. не орієнтується на іменшка.

Приклади: Не один *десяток* тисяч люду військового козацького *полягло* головами (П. Куліш). *Половина* місяця в хмарі *вступило* (М. Максимович). *Нас тисяча* тисяч *пішло* в небуття або *поконали* в недолі,—*нас безліч пішло* в небуття (Попів-Найда).

Сюди ж належать і такі випадки, як от, напр.: *Десять* літ *минуло* (О. Олесь). Недавно цьому хлопцеві *сім* років *вийшло*. *Нас зібралось дванадцять* чоловіка й т. інш.¹

Через вплив таких випадків присудок на *-ло* частенько транляється й у тих фразах, де при підметі є числові назви *два—дві, обидва—обидві, три, чотири*; напр.: *Було* собі *два* брати (Нар. опов.). *Побило* мене в полі *три* недолі (Нар. дума) тощо. Про корективи до цього—в § 9.

Вважаймо на те, що при неособових присудках на *-но*, *-то* числові назви мають силу знахідного відмінка (а не назовного); напр.: *Сліз* таких вже *вилито* *чимало* (Л. Українка). *Шість* тисяч тільки їх *оставлено* (П. Куліш) тощо, Порівняймо тепер *дві* фрази: *Вилито сім* відер води. *Вилилось сім* відер води;—у першій фразі слово *сім*—додаток іменниковий (знахідн. відм.) до присудка *вилито*, а в другій фразі те саме слово—підмет (назовн. відм.) до присудка *вилилось*.

VI. Ніяким родом ще характеризують якийсь загаль, збірність, де просто немає й потреби або можливості визначати рід осіб чи речей (ті бо особи чи речі, напр., різних родів).

¹ Числові назви типу *шість, сім, десять, дванадцять* та інш. являють собою з формального погляду іменників жіночого роду (порівняйте Іх, напр., до слів *ніч, тінь, відомість* тощо).

Приклади: *Всяке* на Україні лютих ворогів собі *мало* (П. Куліш). Його *мале й велике* знає (Л. Глібів). Присягу не *кожне* зрадить (Л. Українка). Як од яструба од його: *те тіка, те плаче* (А. Тесленко).

Сюди ж стосується й ходовий зворот *одно одного* (рідше—*одно другого*); напр.: *Одне д'одного* словами промовляли (П. Тичина). На поставці лежали рядочком так близенько *одно до одного*—купка грошенят (А. Тесленко). Годі вам брехати та *одно другого* знічев'я вихваляти! (Л. Глібів).

Звичайно, в таких випадках може бути й *один одного, одна одну* й т. інш.; напр.: Ми розуміємо добре *один одного* (П. Мирний). Картини пробігають *одна за одною* (В. Гжицький).

VII. Раз-у-раз народня українська мова вживає ніякого роду, щоб підкреслити якесь почуття взагалі до котроїсь особи; це може бути і симпатія і антипатія, а з контексту, звичайно, буває видно, що саме хочуть виявити ніяким родом. У письменницькій українській мові ніякий рід із таким значінням так само не абияк поширений, хоч і рідший, ніж у народній фразі.

Надто часто почуття симпатії (ніжності, пестивости) підкреслюють ніяким родом у розмовах про малих дітей. Мабуть, така тенденція дуже зв'язана з тим фактом, що назви всього малого, недорослого, нерозвинутого, індивідуального з погляду властивостей натурального чоловічого чи жіночого роду здавна й здебільшого потрапляли до категорії ніякого роду; згадаймо *теля, порося, жабеня, цуценя, хлоп'я, дівча* й т. інш.

Приклади з ніяким родом у розмовах про малих дітей: Аж заплачу, як побачу малого хлопчика в селі: мов *одірвалося* од гілля, *одно однісіньке* під типом сидить собі (Г. Шевченко). Пошкандибала Івана сина годувать. *Воно сповитесь кричало* (Г. Шевченко). *Воно й училось*, півроку йому! Страх яке до книжки було (А. Тесленко). *Сіло* собі край вікна, *засунуло* пучечку в рота, маму визирає (П. Тичина).

Таке саме явище—і в розмовах про дорослішу публіку, про молодь; напр.: Чорнобрива, кароока,—вилитая мати, чого б сумувати? Або, може, вже такою *воно й уродилось?* Або, може, *молодее* чи не *полюбило* когонебудь? (Г. Шевченко). То золото, а не Іван... *Побуло* в школі зиму, *вирвалося* на той край і—дивись ти—он яким *стало!* (А. Тесленко).

Іноді ніякий рід у розмовах про молодь—юнаків та дівчат—характеризує фамільярно-ігноративний або навіть трохи зневажливий та образливий тон старших віком людей. От, напр., говорить на адресу своєї дочки сотник із Шевченкового „Назара Стодолі“: А що вона? Її діло таке: що зве-

лять, тс й робилі *Воно* ще *молоде, дурне!*—А ти й попірила?.. *Дурне* ти, *дурне!*. То-то й горе, що ти ще *дурне!*—А от баба Шапотаїлиха із повісті Ю. Будяка „До пеліки брами“ говорить про дівчину Софію: Може, вона й випіла там у хлопців зайву чарку, бо її тоді всі частували,—а *воно* *молоде*, хіба йому багато треба? й т. інш.

Ніякий рід дає ще відтінки якоїсь презирливості, зневажливості, огидливості, бажання принизити того, про кого говорять. Почасти це виявляється й у попередніх прикладах, коли, напр., старші віком говорять про юнака чи дівчину: *Дурне* ти, *дурне*, бо *молоде* й т. інш. Приклади: Борець... вередує, як той паннич. І де *взялось* *таке хиренне!* (Г. Шевченко). Ти б, Андрію, хоч би бики загнав пішов... Господи, *яке* то вже до лежні *воно!* (А. Тесленко). „Імператора Кирила“ не чули?.. Це *те саме* Кирило, що під Цусімою в Японське море *впало* було і не *втопилось*... *Воно* *стмо* собі *оголосило* себе російським імператором (І. Вочревісущий).

VIII. В українській літературній мові значіння ніякого роду звичайно надають усяким незмінним словам, різним формам і навіть цілим виразам, коли їх уживається іменниково.

Приклади: *Обридло* мені *твоє „мабуть“*. Знаю я *оте* *ледаче „завтра“*. Пам'ятайте *моє „приїду“*. Він сказав *своє* *звичайне „а хто його знає“*. *Велике* вам *спасибі* за все і т. інш.

У народніх говірках, через вплив закінчень котрихось слів, тут частенько буває й чоловічий рід замість ніякого; напр.: *Панський „зраз“*. *Селянський „ох“*. *Український „нехай“* тощо. Порівн. до цього: *один раз, зелений мох, вселлий край* і т. інш. Так само в народній мові часто буває *великий спасибі* (на заході України частенько говорять *спасибіз*).

IX. В українській мові багато колишніх прикметникових форм ніякого роду стали тепер іменниками; напр.: *добро, зло, лихо, свято, тепло, скло* (із старого *стькло*), *придане, подушине, комірне, чопове, возове, вступне, баришівне, бджолове* й т. інш.

X. Прислівники на *-о* та на *-е*, що походили з прикметників, так само становлять собою закам'янілу форму ніякого роду; напр.: *швидко, довго, гарно, темно, дуже, добре, інакше* й інш.

Прислівники на *-о* вийшли з старих прикметникових форм ніякого роду або становлять наслідування їх; напр.: *Черлоно* в небо устає повний ісалом залізу (П. Тичина). Прислівники на *-е* виникли з молодших прикметникових форм ніякого роду; напр.: Анарх *байдуже* подивився на Матію (М. Хвильовий).

XI. В українській письмецькій мові та інтелігентській балачці частенько трапляються випадки, коли так звані другий, а за ним і третій ступінь порівняння прикметників, стосуючись до іменників чоловічого або жіночого роду чи до іменникових форм множини, має вигляд ніякого роду, взагалі — незмінний, прислівниковий.

Приклади: Хто із хазяїнів тут усіх *добріше*? (Л. Глібів). Ще *знайдиміше* здався той голос (П. Мирний). Краса жіноча ще *страшніш*, ніж пороги (С. Черкасенко). Учень не може бути *більше* за свого вчителя (М. Хвильовий).

Сюди стосуються й ті випадки, коли письменник не відмінює форм ніякого роду; напр.: Дівчину вродливу юнак покохав, *дорожче* від неї у світі не мав (М. Вороний). Нема *хитріше* ремесла, як та гуманність чорна (П. Тичина).

З погляду літературної норми всі ці факти — неправильні (про це буде ще в § 19, п. 1).

§ 6. ЗНАЧІННЯ Й УЖИВАННЯ ОДНИНИ

Кожному добре зрозуміло, чим відрізняється однина від множини, а проте бувають випадки, коли ця різниця затирається, ц.т. коли однина заступає множину, означає множність.

I. Множинне значіння мають насамперед ті збірні слова, що їх у множині не вживаємо. Здебільшого вони належать до ніякого роду й закінчуються на -я (правописне). Означають вони якийсь загаль, масу, що складається з багатьох матеріальних часток чи взагалі з якихось одиниць; напр.: *вугілля, лушпиння, зілля, колосся, пір'я, шмаття, клоччя, насіння, сміття, череп'я, волосся, листя, лахміття, каміння, баговіння, коріння, дуб'я, гілля, бадилля, багаття, повітря* й т. інш.

Частенько такого вигляду слова мають абстрактне, уявне значіння, характеризуючи цілу низку якихось рефлексів, фізичних моментів і т. інш.; напр.: *почуття, життя, напруження, знання, розуміння, здивування, чекання, вагання, вражіння, каяття, божевілля, надхнення, зазяття* тощо.

Що правда, уявні збірні слова в українській літературній мові поволі виходять із меж однини, і багато їх має вже й форми множини; напр.: *бажання, значіння, вражіння* й інші. Виходячи з меж однини, ці слова водночас і поширюють звичайно своє значіння, починають символізувати не лише якийсь процес (*оповідання*, напр.), а й конкретні наслідки його (напр.: у цій книзі багато цікавих *оповідань*).

II. Збірно-множне значіння часто мають і деякі слова жіночого роду на -а, -я (напр., на -*ота, -ва, -ина, -ня* й інші): *голіота, біднота, босота, кіннота, німота, свинота, панота,*

дрібнота, татарва, черва, мишва, ляхва, кінва (багато коней), *команья, собачня, босячня, салдатня, офіцерня, старшина, городина, садовина, малеча, сторожа* й інш.

Зміна наголосу в деяких із цих слів може відбиватися й на значінню якогось слова; напр.: *сліпота*—якийсь загаль, збірність, а *сліпота*—прикмета, фізичний стан; так само *біднота*—загаль, а *біднотá*—нестатки, матеріальний стан; у слові *старшина*—вагання, *старши́нá*—одна людина й багато людей.

III. Із збірним значінням бувають частенько й слова ніякого роду на *-ство, -цтво*; напр.: *козацтво, жіноцтво, братство, людство, учительство, школярство, бурсацтво, духівництво, птаство, панство, парубоцтво, товариство, робітництво, багатство* й інш.

IV. Рідше мають збірне значіння слова жіночого роду на приголосний; напр.: *галич, гусінь, молодь, челядь, людність, бльвність, меншість* тощо.

Сюди ж стосується й уже згадуване (в § 1) *всяка звір* (провінціалізм). Це слово справді частіше має збірне значіння, а буває звичайно роду чоловічого; напр.: У темнім лісі, за горами *зібравсь усякий звір*: вовки, лисиці з ховраками, зайці дурні, шкідливий тхір і ще там деяких чимало (Л. Глібів). Коли мовчить ліс... *дрібний звір* ходить (М. Хвильовий).

V. Звичайно різниця між однією й множиною цілком затирається й тоді, як ми вживаємо однини таких слів, що взагалі означають множинність; напр.: *народ, військо, отара, табун, череда, зграя, люд* та інш. У старій мові при таких словах, коли вони бували підметом, іноді вживалося навіть множини присудка; напр.: *Орда...* в Крим *повернули* (Літопис Самовидця). *Військо* гетьмана собі *вибрало* (Літоп. Самов.). *Старшина* козацька *мусіла* стояти (Літоп. Самов.) й інш. Аналогічні випадки трапляються і в старших письменників; напр.: *Козацтво...* усе до одного *дивувалися* на сюю кумедію (Квітка-Оси.). *Зійшлися* сама ближня *рідня* (Квітка-Оси.).

У сучасній літературній мові при таких словах-підметах присудок має вигляд однини, і лише зрідка тут із однією конкурує множина; напр.: Більшість протестувала (протестували). Решта пішла (пішли) додому й інш.

Множино-збірне значіння має й однина назов усяких рослин (на полі й зерно), силиць, рідни та інших матеріальних подільних мас; напр.: *овес, жито, ячмінь, пшениця, кукуля, мох, горох, хміль, терек, льон, цибуля, щавель, каша, крупа, борошно, сало, поніл, пил, пісок, солома, полова, сіль, вода, мед, вино, крига, дим, туман, сніг, порох, шріт, сажá* й багато інш.

Окремі частинки суцільних мас і однинці рослини здебільшого означаємо словами з наростком *-ина*; напр.: *коно-*

пшина, соломина, крижинна, горошинка, порошинка, шротина, цибулинна, піщинна й т. інші Порівн. до цього *звірина* (а *звірина*—слово збірне, з наголосом на кінци).

Багато збірних іменників, подібних до згаданих у цій рубриці, мають і форми множини (окрім однини), та тоді вже їхня множина має інший відтінок, інше значіння, а саме—розподільне; напр.: *проса*—*просо*, *хліб*—*хліба* (на полі), *жито*—*житва* й інші. Форми *проса*, *житва* тощо означають—в кількох місцях або скрізь, а *просо*, *жито*—на якійсь певній ділянці (одній).

VI. Заступає множинну й однина таких слів, що взагалі не мають значіння збірних. Однина таких слів означає іноді або явище, що раз-у-раз трапляється, або цілу низку істот чи речей—неодмінно однакових, чимсь подібних одно до одного; напр.: Од Лимана до Трубайла *трупом* поле крилось (Т. Шевченко). Якби ви знали Богомольські ворота—*птиці* сила! (М. Хвильовий). У нашому лісі—самий *дуб* (Нар. опов.). Усякого *куця* з усяких місць найжджає (Квітка-Осн.). На тих болотах багато *качки*, хоч трапляється й *бекас* і т. інші.

Все це—так звапа синекдоха, що в українській мові вона трапляється далеко частіше, як, напр., у російській чи в білоруській.

Надто часто буває в українській мові синекдохічний родовий однини (замість множини) при наявних числових назвах і без них; напр.: В тій вдові *дев'ять сина*. Виступа *ляха сорок тисяч*, а *гусара двісті*. Коло неї стоїть *двадцять чоловіка* сторожів. *Сто тисяч чоловіка* й т. інші.

Синекдохічний родовий однини *чоловіка* має загальне значіння (порівн., напр., до такого виразу: Нас було сто *душ*), а форма родового множини *чоловіків* уже мала б значіння індивідуалізоване (порівн. до російськ.: „Там было сто *мужчин*“).

VII. Може заступати множинну, набираючи сили збірних іменників, однина ніякого роду прикметників, про що вже говорилося раніше (§ 5, п. VI); напр.: Як багатий скрипиться, то *всьяке* дивиться (Нар. приказка), ц. т. *всі дивляться*. Його *мале* й *велике* знає (Л. Глібів), ц. т. *малі й великі знають*.

VIII. Слово *кожний* має множно-розподільне значіння; тому при ньому, коли воно буває підметом, присудок може мати вигляд множини; напр.: *Порозходилися кожний* у свою дорогу (Уваги О. Курилової). *Пішли кожне* додому й інші.

Слова *хто*, *хтось*, *дехто*, *ніхто* так само іноді символізують множинність; напр.: *Дехто* сміялись (Квітка-Осн.). Розійшлися гайдамаки, куди який знає: *хто* додому, *хто* в діброву (Т. Шевченко).

. Згадувані вже зпороти *одно одного, один одного, одна одну* (див. § 5, п. VI) й інш. так само мають множно-розподільне значіння: Вони *один одного* покохали (Сл. Гр.). *Один по одному* лист у гаї осипається (Сл. Гр.) тощо. При цих виразах присудкове дієслово здебільшого має вигляд множини.

§ 7. ЗНАЧІННЯ Й УЖИВАННЯ МНОЖИНИ

Окрім випадків, коли однина набирає множинного значіння, буває в мові й таке, що множина заступає однину, ц. т. форми множини говорять про одну особу, річ чи явище.

I. Є так звана маєстатна (звеличальна) множина. В народній мові вона зовсім незнана. А вживали й уживають її всякі державці та вельможні володарі, говорячи про свою персону першою особою множини; напр.: *Ми*, князь і господар Подільської землі, *оголошуємо* й т. інш. *Ми*, староста руської землі, *стверджуємо* це. *Ми*, Богдан Хмельницький, з військом *нашим* і т. інш. *Ми*, цар Австрії, *оповіщаємо* народам *нашим* тощо.

Природу цього володарського „ми“ дуже влучно схарактеризував Т. Шевченко в „Царях“: Давид.. сам собі говорить: „Я.. *Ми* *повелим*.. Я — все!“ — Аналогічний приклад і в папській буллі (в „Єретику“): *Ми розрішаємо* гріхи святою буллою цією рабині божій.. що хиялась.. по келях п'яна.

II. Деколи й письменники, взагалі автори, промовці, оповідачі й інші. говорять про себе множиною. Це—авторська множина; напр.: *ми* (—я) вже про це недавно *писали* (—писав, писала). Ось уже *ми* (—я) й *розказали* (—розказав, розказала) вам про все й т. інші.

В українських книжних пам'ятках авторська множина є вже на першій сторінці початкового літопису („се *начнемъ* повість сию“) і потім трапляється раз-у-раз.

Авторське „ми“ не має нічого спільного (щодо значіння) в маєстатною володарською множиною. Говорячи про себе „ми“, автор немов хоче підкреслити своє єдиання з читачем чи слухачем, ніби хоче успішнити свою особу з якимсь колективом.

Авторська множина, як і маєстатна,—чужоземного походження, і не становить собою оригінального витвору в українській мові.

III. В українській народній мові частенько ще трапляється така множина (замість однини), що нею виявляють чепність, пошану до якоїсь особи. Це—пошанна множина. Хоч вона прийшла до нас із Західньої Європи пізніше, ніж маєстатна й авторська, та тимчасом вона дуже швидко по-

ширилася скрізь і добре прищепилася в народі. Тому то пошання множини й справляє вражіння притаманної риси в народніх говірках.

Виявляється ця множина от чим:

а) у безпосередній розмові з людьми малознайомими, старшими віком, батьками та вшанованими особами вживають другої особи множини замість другої особи однини, ц. т. „ви“ плюс друга особа множини дієслова замість „ти“ плюс друга особа однини дієслова; напр.: Де се *ви*, тату, *були*? (Квітка-Осн.). Що бо *ви*, пане сотнику, оце *говорите*? (Квітка-Осн.). Ну й *живете ви* в гарному якому,—дивується Миколка (А. Тесленко). *Які ж бо ви*, Яремо, *завзяті* (Г. Шевченко). Мамо, *спите?*.. Мамо, мамусю, чому не *їсте*? (П. Тичина). *Доживайте вже*, мамо, зими в баби (П. Мирний).

б) У заочних розмовах про тих самих людей говорять „вони“ плюс третя особа множини замість „він“ чи „вона“ плюс третя особа однини дієслова; напр.: Бідний дядько Папас! *Вони* за всіма *оступаються*, а всі проти *них*! (І. Тобілевич). Дядько Лев *казали*, що тут мені *дадуть* ґрунтець і хату, бо в-осени *хотять* мене *женити* (Л. Українка). Батько *сердиті*... *стоять*, часник *чистять* (А. Тесленко). В похилих літах *були дід* (В. Чапля). Завтра *прийдуть* до нас *пані*,—*казали*, що *принесуть* ліки нашої Настуньці (М. Черемшина).

В обох випадках і всі прикметникові слова, що стосуються до тих „ви“ й „вони“, звичайно так само мають вигляд множини. *Ви такі веселі були* вчора. *Вони такі добрі*, що кожному *допомагають* і т. інш.

Заочну пошанну множини не завжди доводиться наслідувати; в широкій літературній обіхідці, в офіціальних паперах і т. інш. вона просто недоречна.

IV. В народній поезії трапляється ще так звана патетична множина. Ця множина, гіперболізуючи явища, речі, місце тощо, залежить від піднесеного настрою оповідача чи співця й стосується лише до іменників загальних. Множини назов власних в українській мові, як і в інших європейських мовах, не буває з патетичним значінням.

Приклади: Там його дрібний дощик нагонив, лисії *шубоньки* намочив. *Стоять намети*, а в тих *наметах* сидить пан Іван. Брат до сестриці дрібні *листки* пише. А в гуцула за поясом писані *тонірці* й т. інш.

У цих прикладах форми множини (шубоньки, намети, листи, тонірці) означають однину (шубонька, намет, лист, тонірець).

У звичайній мові такої множини не буває; та й у народній українській поезії вона трапляється не дуже часто.

V. Множиною ще означають однопкі речі, що складаються з декількох частин. Сюди стосуються такі іменники, що мають лише або переважно форми множини, а так само й ті, що їхня однина відрізняється своїм значінням від їхньої ж таки множини; напр.: *терези, штани, шаравари, гуслі, граблі, обценьки, двері, груди, сани, вила, гринджолі, мари, дзигарі, кайдани, пришиви, ночви, ножиці, ясла, ворота* й інш.

Від цих випадків відрізняються ті, де множина означає не лише множиість, а ще й становить собою засіб узагальнення; напр.: *шати, музики, достатки, гроші, сорочки* (порівн.: Пішла *сорочки* прати, ц. т. взагалі білизну) й інш.

VI. Множиною означають подільну матерію, масу, речовину, що складається здебільшого з одноманітних часток і справляє вражіння єдності, суцільності; напр.: *висівки, помії, драгли, дрова, дріжджі, вишкварки* (а частина — *вишкварок*) тощо.

Сюди ж належать і деякі слова, що мають однину, але або рідко її пживають, або пона має відмінне проти множини значіння; напр.: *лопухи, коноплі, порічки, полуниці, жита, вісва, хліба, сіна, гречки, проса, пшениці* й т. інш. Це — назви рослин, ягід тощо. Їхня множина має розподільне значіння — так само, як, напр., *сніги, морози, води, тумани, пили, дими, порохи* й інш. (порівн. § 6, п. V).

VII. Буває ще частенько множина місця — назви країв, держав, вулиць, сіл, міст, взагалі — великих і малих територій; напр.: *Чехи* (архаїзм замість *Чехія*), *Черкаси, Піски, Терки, Манастирица, сутки, гони, сходи* тощо.

Сюди ж належать і такі вирази, як, напр.: *по всіх усюдах, по світах, в голови постелити* (одній людині), *в головах стояти* (в одній людині).

VIII. Дуже нагадує множину місця й множина часу такого типу, як, напр.: прокинувся *перед зорями*, ще *треті півні* не співали, були вже *пізні обіди*, вже *над заходи* сонечко, прийшов я *о пізніх лягах*, це діялось *у пізні лягови* й інш.

Множину часу характеризують іще деякі назви подій із селянського життя; напр.: *жнива, косовиці, обжикки, зажикки* й т. інш. Сюди ж — і назви родинних свят і подій: *родини, христини, заручини, оглядини, уводини, поминка* тощо.

Слово *злидні* так само може означати час (і стан).

IX. Множини стану в сучасній українській мові, як і в російській та білоруській, широко вживають, щоб означити стосунки до якоїсь посади, служби, ранги тощо; напр.: *піти в салдати, в писарі, в ченці, бути в наймах, у приймах, у мандрах, на заробітках, на жебри* пустити й т. інш.

Сюди ж — і халодний вираз „ні в снх, ні в тих“, і множина назов деяких хвороб: *шолуді, парші, сухоти, жовна* (*жовни*), *пранці* й інш.

Під давньої давнини й досі українська мова широко вживає множини, щоб означити так званій психічний стан чи настрій; надто часто в таких випадках буває множина в паростком -*оці*: *заздρόці, radoці, жалоці, хитроці, милоці, скупощі, мудроці* й інші.

Окрім множини типу *radoці*, українська мова (надто літературна) вживає й однини типу *радість*.

§ 8. УЛАМКИ ТА ЗАСТУПНИКИ ФОРМ ДВОЇНИ

У всіх слов'янських мовах за найдавніших часів їхнього життя, окрім форм однини та множини, були ще форми двоїни. Цих форм уживали — а) коли мова йшла взагалі про дві особи чи речі, б) коли говорили про споконвіку чи органічно спаровані предмети; напр.: *очі, плечі* й інші, в) при числових назвах *два — дві, обидва — обидві*.

Та дуже давно замість форм двоїни або поруч із ними почали вживати й множини. Найчастіше це бувало тоді, як назва якоїсь пари стосувалася не до однієї особи чи речі, а до багатьох. Стосуючись до множини іменника, назви, напр., спарованих предметів справді означували вже не подвійність, а множиість. У таких випадках конкуренція між двоїною та множиною була вже в стародавніх церковно-слов'янських пам'ятках; аналогічне явище можна спостерігати і в народньо-поетичних творах; напр.: *Дай, боже, щоб ми... неприятеля під нозі топтали* (Нар. дума); тут двоїна (*нозі*) — при множині іменника (*ми*). *Козаки неприятеля під ноги топтали* (Нар. дума); а тут уже при множині іменника (*козаки*) не двоїна, а множина (*ноги*).

Ще трохи прикладів, де залишилася двоїна навіть без числових назов: *Я віру християнську під нозі топтав* (Нар. дума). *Не будуть мої нозі в тебе й на порозі* (Нар. приказка). *Не складай свої руки ні в горі, ні в муці* (Нар. приказка).

Тенер нам немає просто й потреби на форми двоїни; ми навіть не відчуваємо вже, що такі, напр., форми, як *очі, плечі, уши*, — є форми двоїни, і вважаємо їх за множини. Живої свідомості форм двоїни в українській мові давно немає. А коли, ідучи за якимсь традиційним трафаретом (напр.: *Скажу вам дві слова, та й будьте здорові!*), ми й уживаємо зрідка форм двоїни, то значіиша двоїни їм не надаємо вже.

Отже в сучасній українській мові є лише уламки від колишньої двоїни, в лише відгуки-натяки на неї. Трапляється досі назовн.-знахідн.-кличн. двоїни іменників — і то неодмінно при числових назвах *два — дві, обидва — обидві*; а через аналогію й при *три, чотири*; бувають і форми давальн.-орудн. двоїни на *-ма* іменників і прикметників

(у множині орудний відм. має закінчення *-ми*). І зовсім зрідка, у закамятих народніх фразах, можна натрапити на форму родов.-місц. двоїни іменників на *-у*. Від двоїни дієслова не залишилося нічого.

I. Спочатку — приклади з тим, що буває нафрідше, ц. т. — з родоп.-місц. двоїни. Форма ця залишилася у таких, напр., виразах: *І очу не явить* (Сл. Гр.) — рос. „И глаз не показывает“. *Дивись у воду, поки в очу тобі стане недобре* (Сл. Гр.). *Від сонця так тобі пожовтіє в очу* (Сл. Гр.). *Свічок, свічок наставили! Мигтить ув очу, мов проміння* (Г. Барвінок). *Так і дзвеніла в мене в ушу пісня* (Г. Барвінок).

В сучасній мові замість цієї форми буває або родовий множини, або місцевий множини (де якого треба).

II. Старий давальн.-орудн. двоїни на *-ма* в сучасній мові має значіння орудного множини й зберігається в таких, напр., словах: *очі — очима, плечі — плечима, уші — ушима, брови — бровима, груди — грудима, двері — дверима*. У народніх діалектах форм на *-ма*, звичайно, далеко більше, ніж у літературній мові. Поруч із формами на *-ма* бувають і форми множини на *-ми*: *очами, плечами, грудьми, дверми, бровами* тощо.

Закінчення *-ма* маємо за норму, напр., у прикметникові *всь (вась, увесь)*: *усіма*; напр.: *Я розтікся всіма сторонами* (II. Куліш).

Закінчення *-ма* так само за норму маємо в числових назвах під 2 до 100: *двома, трьома, чотирма, п'ятьма, шістьма, сімома, вісьмома (вісьма), дев'ятьма, десятьма, одинадцятьма, ...чотирнадцятьма, ...двадцятьма, тридцятьма, сорокома (сорокма), п'ятдесятьма, ...дев'яностятьма, стома*.

Так само обома й у невизначених числових назвах: *кільканадцятьма, кількадесятьма, стонадцятьма, скількома, декількома, багатьма (багатьома), стількома* й інш.

Це саме закінчення тріпляється й у деяких прислівниках: *сторчма, крадькома, дарма, лежма* й інш.

III. Що до назовн.-знах.-кличн. двоїни іменників, то тут ми роздивимось на кожний рід окреп:

а) Іменники чоловічого роду в старій мові мали назовн.-знах.-кличн. двоїни — як у якій групі — або на *-а*, або на *и*, або на *-і*. Архаїзми на *-а* й досі є в словах, напр., *вуса, рукава* (поруч із ними — *вуси, рукави*). А взагалі в сучасній мові при числових назвах *два, обидва, три, чотири* іменники чоловічого роду твердої групи мають закінчення *-и*, а іменники м'якої й мішаної групи *-і*; напр.: *два брати, обидва боки, три карбованці, чотири вчителі, два товариші* й т. інш.

б) Іменники жіночого роду при числових назвах *дві, обидві, три, чотири* колись мали одно закінчення *-і* (перед цим *-і* звуки *з, к, х* змінюються на *з, ц, с*); напр.: *дві корові,*

обидві нозі, три руки, чотири деревини й інш. Ці архаїзми й досі частенько трапляються не лише в мові народній, ба й у найновішій письменницькій. А втім ці архаїзми непотрібні; замість них слід уживати переважної в сучасній мові форми назовн.-знах.-кличч. множини з наголосом таким, як у родов. однини; напр.: *дві корови, обидві ноги, три руки, чотири деревини* й інш. Це стосується до іменників твердої групи. А іменники мішаної (*круча, вежа* й інш.) та м'якої групи (*куля, крикунця, легеня* й інш.) мають у таких випадках закінчення *-і*, а наголос такий, як у родовому однини; напр.: *дві душі, обидві молодіці, три сотні* й інш. Те саме і в іменників жін. род. на приголозний; напр.: *дві ночі, три постаті* й інш.

в) Іменники ніякого роду колись могли мати при собі числові назви *дві, обидві* (а не *два, обидва*, як тепер; ці теперішні *два, обидва* перейшли до іменників ніякого роду від іменників чоловічого роду). Тоді ж таки, за давніх часів, іменники ніякого роду при згаданих числових назвах, а пізніше при *три* й *чотири*, бували лише з закінченням *-і* (а не *-а, -я*, як тепер); напр.: *дві літі, обидві полі, три імені, чотири коліні* й інш. Подекуди ці архаїзми, трапляються в народній і в письменницькій мові. А за нормативне правило сучасної літературної мови слід уважати оце: з іменниками ніякого роду бувають числові назви *два, обидва* (звичайно, й *три, чотири*), і в таких випадках ті іменники мають вигляд назовного множини з наголосом таким, як у родовому однини; напр.: *два вікна, обидва поля, три гнізда, чотири яблука* й інш. Так само й оце: *два обличчя, три оповідання* тощо.

Іменники ніякого роду наросткової групи звичайно бувають із словами *двоє, троє, четверо* (а не *два чи дві* й інш.); напр.: *двоє лоша́т, троє курча́т, четверо кошеня́т, обоє теля́т* й інш. Окрім *двоє* й *троє*, уживають ще *двойко, тройко*; напр.: *двойко кача́т, тройко гу́сеня́т* тощо. Звичайно, може бути й *двоє віде́р* і т. інш.

До речі: назва числа *двісті* становить собою наз.-знах.-кличч. старої двоїни: *дъвъ сътъ* (слово бо *сто* — іменник ніякого роду; порівн. до старого *дві слові*); *двісті* — нормативна літературна форма; замість неї не можна уживати провінціалізму *двіста* (це виникло через вплив *триста, чотириста*).

§ 9. ФРАЗИ З ЧИСЛОВИМИ НАЗВАМИ

Українська фраза із згадуваними в попередньому параграфі числовими назвами — дуже нестала. Щодо вигляду іменників, то цю несталість можна ілюструвати такими, напр., фактами: *два дуби* — *два дуба* (це — або архаїзм, або росіянізм), *дві кімнати* (норма) — *дві кімнаті* (архаїзм), *два*

відра (норма) — *дві відрі* (архаїзм) тощо. Що саме з цих варіантів уважати за літературну норму — про це ми вже говорили (в § 8).

Щодо прикметників при іменниках із числовими назвами *два* — *дві*, *обидва* — *обидві*, *три*, *чотири*, то вони в українській фразі можуть мати вигляд назовного або родового множини; напр.: *Дві тополі високі!* одна одну хилить (Т. Шевченко). *Дві душі моїх* зішлись (В. Чумак).

Дієслова-присудки до так званого назовного двоїни можуть мати вигляд третьої особи однини котрогось часу (у минулому часі — третьої особи однини ніякого роду) або третьої особи множини котрогось часу; напр.: *Приліта до його три зозулі* (Нар. дума). *У хату вступило разом два чоловіки* (П. Мирний). *Два коти на однім салі не помиряться* (Нар. приказка).

Уся ця різноманітність для літературної мови дуже незручна. Отже подамо, спочатку на роздріб, ті моменти, що їх слід би вважати за літературну норму.

I. При числових назвах *два* — *дві*, *обидва* — *обидві* *три* й *чотири* всі іменники мають вигляд, подібний до назовного множини, з наголосом здебільшого не таким, як у назовному множини (деякі уваги про наголос — у § 8); напр.: *два брати*, *обидва поля*, *три жінки*, *чотири рядки* й інш.

II. Прикметникові слова при іменниках із згаданими числовими назвами мають вигляд назовного множини; напр.: *два високі дуби*, *обидва наші вчителі*, *три рівні частини*, *чотири широкі вікна* й інш.

III. Дієслова-присудки при так званому назовному двоїни мають вигляд множини; напр.: В її очах *стоять дві хрустальні росинки* (М. Хвильовий). Невеликі *три літа* марно *пролетіли* (Т. Шевченко). *Три шляхи широкі* докупі *зішлись* (Т. Шевченко) й інш.

Загальний висновок такий: з умовно званим назовним двоїни прикметники й дієслова згоджуються так само, як і з наз. множини; з умовно званим знахідним двоїни прикметники згоджуються так, як і з знахідним множини; всі приклади згоджуються з назовн. і знахідн. двоїни так, наче вони стосуються до назовн. чи знахідн. множини.

Примітка 1. Замість множини дієслова буває однина лише в тих реченнях, де є родовий частинний; напр.: У мене *лишилося грошей* три карбованці.

Примітка 2. Слова *очі*, *плечі*, *уші* не бувають із числовими назвами *два*, *обидва* й інш.; з тими назвами бувають форми *ока*, *плеча*, *вуха*; напр.: На мене дивилися *два розумні ока* мого сестера. *Чотири* могутні *плеча* підважили гарбу з спонами. *Обидва* мої *вуха* не дочувають і т. інш.

IV. У фразах типу „Промайнули в глибокий присмерк *дві чорні фігури*“ за підмета треба вважати іменника (*фігури*), а слова *дві* й *чорні* — за додатки прикметникові, присудок — *промайнули*.

Проаналізуємо ще один приклад: Анарх почув на своїй руці дві теплі саптиментальні краплини (М. Хвильовий); слово *краплини* — додаток іменниковий (знахідн. відм.) до *почув*, а слова *дві, теплі й саптиментальні* — додатки прикметникові до *краплини*.

Отже числові назви *два — дві, обидва — обидві, три й чотири* мають у реченні прикметникову силу (в російській фразі ці назви в таких випадках мають іменникову силу).

До цього ще додамо, що всі так звані форми двоїни вкупі з числовими назвами при них можна вважати за цілісні групи. Справді бо: доводиться констатувати дуже велику зв'язаність у таких, напр., сполученнях, як *от три брати, дві верби* тощо (особливу увагу зверніть на наголос — *брати, верби*); не можна було б уважати за нормальні отакі сполучення: *не вертаються брати, верби схилилися*.

Звичайно, цілісний характер аналогічних груп іноді немов не виявляється. Це буває тоді, як у назовні-знахідні двоїни й множини — однаковий наголос; порівняйте: *три тополі схилилися — всі тополі схилилися, віддав чотири карбованці — віддав усі свої карбованці й т. інш.*

V. Коли іменник стоїть перед числовою назвою (досі ми мали на увазі випадки, де назовні й знахідні двоїни бували після числових назов), то звичайно він має вигляд родового множини; напр.: *Днів через три вони... справдили вигадку свою (Л. Глібів). Разів зо два ударив по рваних (Т. Шевченко). Миль зо дві з козяням трохи-трохи не танцювала (Т. Шевченко).*

Подібно до цього й таке: *Кін із вісім заробила (Т. Шевченко). Довго я читав твій лист, разів із десять (Т. Шевченко).*

Зрідка тут буває й однина іменника; напр.: *Лежала недовго щось — седмиць з три (Т. Шевченко).* Прийшло до нас *чоловіка з вісім робітників* (порівн. до § 5, п. V і до § 6, п. VI).

§ 10. НАЗОВНИЙ ВІДМІНОК

I. Назовний відмінок перш за все становить собою словоназву. Такими назовними відмінками іменника (з прикметниками й іншими додатковими словами або й без них), обмінюючи дієслова, ми лише означаємо, називаємо речі, явища тощо. Сюди стосуються, напр., назви окремих творів, книжок, установ, сіл, вулиць і т. інш.; напр.: „Життя“, „Юрко“, „Легенда“, „Заулок“, „Елегія“, „Арабески“ (все це — новелі М. Хвильового), „Державна опера“, „Спілка робітників освіти“, „Підручник української мови“ тощо.

Слів-назов і цілих назовних сполучень уживають, напр., коли мають на меті дати немов нерухому, закам'янулу картину, художній барельєф: *Горді пальми... Думні лаври...*

Маячливий кшарис... Оксам тропічних квітів... (А. Кримський). Ніч. Весна. Міст. Марія (М. Хвильовий).

У тих випадках, коли назовні відмінки іменника означають дії, вони найбільше годяться малювати побіжні чи скороплинучі враження; напр.: Гармидер, галас, гам у гаї, срамотні спіли (Т. Шевченко).

II. Назовний відмінок править у реченні за підмета; здебільшого це буває назовний відм. однини чи множини якогось іменника; напр.: На сірій скелі *має* цвіте (О. Олесь). Дзенянь-бринянь всі *вулиці* від співів (Л. Українка).

Проте підметом може бути всяке взагалі слово змінне й незмінне, всяка форма й навіть ціла фраза, коли ми тому слову, формі чи фразі надаємо значіння назовного відмінка іменника, що з ним згоджується присудок; напр.: *Голлий* розбою не боїться (Напр. приказка). Не вернуться *сподівані* (Т. Шевченко). „Швидко“ — прислівник. Обридло мені твоє „не знаю“. „Записки кирнатого Мефістофеля“ — відомий роман В. Винниченка.

III. Дуже часто має вигляд назовного відмінка й іменник або прикметник у складеному присудкові; напр.: Вовки були *підсудки* (Є. Гребінка). Ну, то тепер *дурень* будеш, як і дивитимешся на них (А. Тесленко). Двері в світлицю *одхилені* були (А. Тесленко). Революція єсть трагічна *лірика*, а не *драма* (П. Тичина).

IV. Звичайно, й усі слова, згоджені з назовним відмінком підмета та присудка, так само мають вигляд назовного відмінка; напр.: *Леселі* шахтарі на зміну швидко йдуть (В. Сосюра). Цяк був *нешлюбна* дитина (І. Франко). Я чув од людей, що ви стали *великий* пац (І. Тобілевич).

V. Треба б уважати за правило, що при зв'язці (наявній чи нежитій) теперішньої форми від дієслова бути. ц.т. при є, єсть і т.інш., присудкові іменники й прикметники (дієприкметники) неодмінно мають вигляд назовного відмінка; напр.: Він є *бравий* улан (Квітка-Осп.). Цей рожевий день є *випадкова* пляма на його хворій психіці (М. Хвильовий). То я не син? Я *чужий* вам, тату? (Т. Шевченко). Ви *лицар* єсте (С. Черкасенко). Це — *факт*. Це — *головна* причина нашої сварки. Він — *представник* від профспілки.

Примітка. Такі факти, як от, напр.: Пролетаріят є *клясою*. Це япще не є *характеристичним* і т. інш.—непотрібі полонізми (див. § 14, п. X).

VI. При дієприслівнику *бувши* прикметник переважно має вигляд назовного відмінка; напр.: Латин і серцем і душею *далекій* *бувши* од війни... таку сказав річ старшинам (І. Котляревський). Юнопа... *гола*, як долоня, *бувши*, по-паруб'ячи одяглась (І. Котляревський).

Аналогічне явище — і при дієіменникові *бути*, коли при тому *бути* є особове дієслово; напр.: Гріх... *має* *бути*

відкуплений (В. Стефаник). *Я не можу бути твоя. А я хочу бути молодий* і т. інш.

Далеко рідше в усіх цих випадках буває орудний відмінок; напр.: *Я не хочу бути обдуреним* і т. інш.

VII. Дуже часто назовний присудковий буває й при інших дієсловах (окрім *бути*), що правлять за зв'язку; напр.: *Він зробився ще кращий, як був. Тепер же я сиротина у світі зосталась. Я стала молодичка. Учинилась бондарівна німая й глуха. Який удався, такий і згинеш. Той син дуже мудрий вивчився. Він упав забитий. Вона йому й не смилась така тощо.*

Взагалі назовний присудковий стаєовить собою одно з найхарактеристичніших явищ в українській мові.

VIII. Назовний відмінок ніколи не сполучається з приїменниками, чи — мовляв — не залежить від них. Проте в українській фразі, як і в деяких інших слов'янських мовах, здавна й дуже часто при назовних відмінках трапляється складний вираз *що за* (див. § 5, п. 1), *щось за*; напр.: *Що за біда тобі склалась?* (П. Куліш). *І що за лицар ти з усмішкою льокая?* (О. Олесь). *Метушилися в тумані щось за тіні* (П. Мирний).

Ці звороти найчастіше трапляються в питальних і викличних фразах. Ніякої залежності назовного відмінка від приїменника *за* в таких випадках не буває. Замість *що за* може бути прикметник *який*; напр.: *Який бо ти й безз* (Т. Шевченко) — *Що бо ти й за безз*. Вираз *щось за* рівнозначний із *якийсь*; напр.: *Там прийшли до вас щось за* (якісь) люди.

IX. Назовний відмінок однини іменників чоловічого й жіночого роду іноді заступає кличну форму однини тих самих іменників. От кілька прикладів такого заступання з народньої творчості. *Діжа, діжа!* Треба до тебе віхтя й ножа. *Рости, рости, червоний мак.* Збирай, збирай, наш *отаман*, всю челядь на двір. *Місяць ясний, місяць ясний*, не світи нікому й інш.

У народній мові такі випадки бувають дуже рідко — і то з вимог рими або ритму.

У сучасній інтелігентській українській мові, а так само й у письменницькій, це — переважно наслідування російської мови.

§ 11. РОДОВИЙ ВІДМІНОК

Українська мова, як і інші слов'янські мови, дуже широко вживає родового відмінка, надаючи йому найрізноманітніших значінь. Так сталося тому, що родовий відмінок, окрім своїх притаманних функцій, виконує ще й обов'язки зниклого аблятивного (відкладового) відмінка, а до того ще частенько заступає собою знахідного відмінка.

I. Насамперед родовий означає ціле, звідкля береться якусь частину. Це—так званий частинний родовий відмінок (чи латинська—партитивний). Частину означає в фразі або особне слово (напр.: *шматок* хліба), або й самий родовий (напр.: дай *хліба*).

Приклад : Насіяла *васильків* цілий лан (Л. Глібів). Пливе човен *води* повен (Нар. пісня). Чимало *літ* перевернулось, *води* чимало утекло, і в хутір лихо завернуло, і *сліз* чимало принесло (Т. Шевченко). *Нас* тільки двойко в світі (М. Вовчок). *Птиці* повно у гаях (Л. Глібів).

Із цих прикладів видно, що частину цілого можуть визначати іменники, прикметники й усякі числові назви. До речі: після числових назов, починаючи від *п'ять*, завжди буває родовий частинний.

Приклади, де частину означає самий родовий відмінок: Набралося *диму* в хату. Набилося *снігу* в комору. Аж кишить *невольника* у Сиракузах (Т. Шевченко). Укоротив я вам *віку*, і мені те буде (Т. Шевченко).

Надто часто родовий частинний буває при дієсловах із приростком *на*—, а також при дієсловах, що означають збільшення (з приростками *до*—, *під*—) і зменшення (з приростками *з*—, *в*—, *над*—): наїхало *гостей*, додати *грошей*, підлити *води*, збавилося *ночі*, вкоротити *мотузку*, надібрати *борошна*.

Сюди ж стосується й родовий, що буває при таких дієсловах, як, напр.: *дати*, *давати*, *позичати*, *прохати*, *обіцяти*, *слухати*, *бачити*, *хотіти*, *вчити*, *вчитися*, *бажати*, *шукати*, *ждати*, *вживати* й інш., і означає собою або частину предмета, або річ тимчасового користування; напр.: Мені *помочи* дайте. Ой піду я до сусіда *воза* позичати. Лемішиха *обіцяла* їй *випрохати коней* у свого старого (І. Нечуй-Левицький). А ти *слухалась* моєї *науки*? (А. Тесленко). *Завком*... *пилнує прав* своїх (М. Терещенко). *Англіїські* ж лицарі собі *пісень* гучних співають (Л. Українка). Моїх *діток* доглядала (Т. Шевченко). Я *щастя* ждав (П. Куліш).

До родового частинного стосується й той, що буває при формах (наявних і неживитих) від *бути* й інших аналогічних дієслів; напр.: Ой *є* *нашого брата* по всьому світі. *Утіхи* на годину, а *біді* до смерті. *Буде* тут *плачу* й *голосу* (Номіс). Не *плач*, *пане*, ще *хліба стане* (Чуб.). *Тепер* *усякого* *люду* *ходить*. *Миру* за мною *суне*.

II. При багатьох дієсловах, а надто з приростком *до*—, родовий означає мету, призначення, завдання чи якесь досягнення; напр.: Добирає собі *місця*. Додержить *ляшок слова*. Доглядай свого *багатства*. Ой *діжду* я *тієї години*. *Дожав* *жита* в добрий час. Я вже тобі *доїду кінця*. *Доріс* *хлюпець* своїх *літ*. *Сокира* *свого* *дорубається*. *Держись берега*.

III. У народній мові дуже часто трапляється родовий при дійменниках; напр.: Іди *сіна* *косити*. *Пішов* *риби* *ловитя*.

Прийдеш до мене *барвіночку рвати*. Вийшла мати *води брати*. Покинь *відєр набивати*. Іде мати *невістки будити*. Ніде *правди (гріха) діти* й т. інше.

IV. Родовий іменника вкупі з прикметником (неодмінно) означає час на питання: *коли?* Хоч цей родовий і буває при дієсловах, та зв'язок його з дієсловом дуже малий. Отже родовий часу можна вважати за родовий самостійний, чи незалежний. У нього є дещо спільне з родовим частинним, бо він звичайно означає один момент із часової маси. В українській мові цей родовий дуже поширений.

Приклади: Ми *нічної доби* утікали (Нар. дума). *Одного ранку* лежу я та й думаю (М. Вовчок). *Одного ясного літнього вечора* сидів Лемішка з жінкою на ганку (І. Нечуй-Лев.). Він познайомився з ним *тієї безталанної ночі* (П. Мирний). Сон *літньої ночі* колісь мені снився (Л. Українка). *Зоряного ранку* припади вухом до землі (П. Тичина). В *Дамавці майже кожного дня* ховали когось (М. Хвильовий).

До родового часового належать і вирази типу *щодня, щоранку, щороку, щохвилини, щомісяця* тощо. Тут що ніби заступає собою родового відмінка прикметника *кожний*.

V. Родовий відмінок означає приналежність, присвійність, посідання (щодо речей і тварин), а так само близькі стосунки (щодо людей).

Приклади: На столі лежала булава *Брюховецького* (П. Куліш). Он двір стоїть *багатиря* гладкого (Л. Глібів). Там мого *миленького* будиначки видно (Чуб.). То ж не моєї *матінки* голос (Нар. казка). Де лежить останок славного *Богдана?* (Т. Шевченко).

Із цих прикладів легко зробити висновок, що родовий приналежності висловлюємо або прикметником, що править за іменника (булава *Брюховецького*, рушниця *вартового*), або іменником із прикметником (двір *багатиря* гладкого).

Родовий приналежності іменника буває ще й тоді, коли тих родових приналежності декілька; напр.: Я прочитав твори *Шевченка, Кулеши, Франка, Винниченка* й інші. Аналогічно до цього говорить й так: твори *Івана Франка*, твори *Тараса Шевченка, Батька Богдана* могила мріє (Т. Шевченко);

Родовий приналежності буває й тоді, як маємо комбіновану з двох іменників назву; напр.: маєток *Квітки-Осков'яненка* тощо.

В інших випадках українська мова звичайно вживає присвійного прикметника (про це — далі).

До родового приналежності близько стоїть і родовий на означення особи, речі чи явища, що про їхню роботу чи взагалі функціонування говорить іменником; напр.: Покажіть мені роботи *учнів*. Подих *зими*. Крик *дитини*. Брязкіт *кайданів* і т. інш. В таких випадках не завжди зручно

вжити відповідного прикметника, сказавши, напр., так: *учнів* роботи, *зимовий* подих, *кайданий* брязкіт тощо. Річ бо в тім, що учневу роботу може написати й не учень, по-кайданному брязкати може і не кайдани й т. інш. Так само до родового приналежності стосується й той родовий, що буває при іменниках і означає стосунки, підлеглість тощо; напр.: учитель *історії*, професор *фізики*, викладач *математики*, лектор *географії*, підручник *ботаніки*, лікар *нервових хвороб*, комітет *харчових справ*, смерть *матері*, значіння *Шевченка*, вплив *Франка*, іспити *студентів*, похорон *батька*, продаж *кращу*, прихильник *жартів* і т. інш.

VI. Родовий може означувати предмет, що від нього чи з нього щось походить, а так само матеріял, що з нього щось зроблено. Це — родовий походження чи матеріялу. Трапляється він у небагатьох виразах, здебільшого одпоманітних; напр.: Я — син *Його* (О. Олесь). Ой я ж таки *козацького роду-плоду* (М. Вороний). Везе Марко... батькові шитий пояс *шовку червоного* (Г. Шевченко).

Окрім таких виразів, як „я — син *Його*, *П*“, цей родовий без прикметника не буває; та й трапляється він взагалі рідко.

VII Родовий іменника вкупі з прикметником означає властивість, якість, прикмету, взагалі кваліфікацію речі чи особи.

Приклади: Лице жіноче *дивної краси* (І. Франко). У царя є дочка *чудової вроди* (Б. Грінченко). Дівчина *великого роду*, а *песького ходу* (нар. приказка). Панок *середнього віку* (С. Васильченко). Килими *домашнього виробу* (О. Кобилянська).

Цей родовий, як і родовий походження, може бути за присудка.

VIII. Дуже часто вживаємо родового відмінка при словах, що в них є значіння конкретного чи уявного відокремлення, піддаювання, уникання й навпаки; напр.: Цурався *сіряка* (Сл. Гр.). Збувся тато *клопоту* (Номіс). Був би *міг віку* збавити (І. Франко). Хілон *мене* одбіг (Л. Українка). Зріктись *себе* (О. Олесь).

Сюди ж і родовий відмінок при дієсловах перехідних із „не“; напр.: Не кидай *матері* (Т. Шевченко). Не губить ви *останньої слави* (О. Олесь) і т. інш.

При дієсловах із „не“ родовий відмінок не обов'язковий.

IX. У небагатьох специфічних виразах часто трапляється родовий причини; напр.: *Чого* ви лаєтесь? (Номіс). Як іти було зберуся, все немов *чогось* боюся (Я. Щоголів). А *чого* стало тепло?.. *Того*, що весна настала (Сл. Гр.). *Якого чорта* ви прийшли? (І. Котляревський). *Якого бісового батька* теліпавш тим проклятим язиком? (Чуб.). *Якого дідька* журитися (Номіс) і т. інш.

X. Родовий без прийменника при другому ступені прикметника й прислівника становить собою або архаїзм, або

здебільшого рсїянїзм (уживати його не треба); напр.: Дїду-сена каша була смачнїша *цям присмачок* дорогих (Л. Глїбів). Хворів бїльше *тїжня* тощо.

XI. Родовий при *що* й родовий числової назви є полонїзми в таких, напр., випадках: Чи може *що кращого* бути над небо, задивлене в море? (Б. Лепкий). Було собі *трьох* братів (Чуб.) та інш.

§ 12. ДАВАЛЬНИЙ ВІДМІНОК

Взагалї й широко кажучи, в сучасній українській мові давальний відмінок означає особу чи рїч, що до них безпосередньо стосується чинність, символїзована дїсломом, або ж увесь зміст фрази.

I. Найчастїше давальний означає особу чи рїч, що їм щось дїється чи йде на користь, вигоду, приємність і т. інш. або навпаки — на шкodu, невигоду, невдоволення, прикрїсть.

Приклади: Настала й *їй* щаслива година (Л. Глїбів). Поважна розмова *їй* смакує (М. Вовчок). Ой болять *менї* та головонька (Нар. пісня). Що за бїда *тобї* склалась? (П. Кулїш). Та й сердито ж зробилось *менї* (А. Тесленко).

II. До давального шкоди й користи близько підходить і той, що означає об'єкт прихильности, довір'я, подяки, покори, послуху й інших подібних або противних настроїв.

Приклади: Дяка і шана *робїтникам щирим* (Б. Грінченко). Наум Дрот був *батькові* й *матерї* слух'яний, *старшим* себе покїрний (Квітка-Оснoв'яненко). Прости *менї*, мій батечку (Т. Шевченко). Хто *дурневі* вибачить, має сто днів відпусту (Номіс). Засміються злії люди *малїй сиротинї* (Т. Шевченко). Не йме старенький віроньки *казкам* про зіроньки (В. Чумак).

III. Давальний означає того, кому щось наказано, сказано, дозволено, заборонено, порекомендовано й інш.

Приклади: *Тобї* скажу правду щирю (Чуб.). Загадав татарин *татарцї* пару коней сїдлати (Сл. Гр.). Горе дворовї, де корова розказ *волові* (Номіс). Старий Гуня доброго *тобї* здоров'я зичить (О. Стороженко).

IV. Давальний буває другим іменниковим додатком взагалї при багатьох дїсловах; напр.: давати *кому* що (чого), обіцяти *кому* що (чого), приносити *кому* що (чого), повернути *кому* що, доручити *кому* що, звинити *кому* що й чим, прислати *кому* що, взяти (украсти) *кому* що, вибачити *кому* на чому, співати *кому* чого, грати *кому* чого, допомгти *кому* чим, доводитися *кому* чим, здаватися *кому* чим, за що й на що й т. інш.

V. Дуже часто трапляється давальний у безпідметових реченнях, означуючи особу, що сама дїє, чи їй щось дїється.

Приклади: *Йому* навіть здалося, що це його старий знайомий (М. Хвильовий). Не ждється *дїткам* (П. Грабовський).

Ювіні не спиться (Т. Шевченко). Не лежиться *йому* (А. Тесленко).

VI. Аналогічні до поданих і фрази з давальним при діємненнику. В цих фразах здебільшого виступає значіння категоричності, неминучости, потреби, неодмінности, можливости й інш.

Приклади: Як же *мені молодому* та не бути *смутному* (Чуб.). Не *нам*, не *нам осміяним* сміятись, не *нам скалеченим* іти, *нічим* — піснями заливатись, *сліпим* — відшукувати світи! Не *нам* ловить в небеснім морі зорі (О. Олень). Не *кожному* пережити ці дні (М. Хвильовий). Пух висипався на верхній губі, де колись малося бути *вусам* (П. Мирний).

VII. Підходи до цих і фрази з давальним при є (*єсть*), *нема*, *буде*. Хоч ці фрази й бувають із формальним підметом, та центральну особу чи річ означає давальний відмінок.

Приклади: Чого ж то їм шкода? Аджеж і уroda, і розкіш, і шана *їм є* (І. Манжура). Будьте люди, бо лихо *вам* буде! (Т. Шевченко). *Кому* воля, *кому* нема (Чуб.).

Сюди ж і це: Стережіться... Щоб не було і *вам* того, що *тій титарівні* (Т. Шевченко). Що це *йому* стало? (Т. Шевченко). Зневірилось усе *мені* в світі (П. Мирний).

VIII. У народній мові дуже поширений іще давальний із дієприслівником.

Приклади: Так *мені* обридло *лежачи* (І. Нечуй-Лев.). Як *тій зозулі* в саду *куючи*, так *вашій сестриці* там *горюючи* (Чуб.). Нащо *мені* женитися *бувши молодому* (Чуб.). Важко *матері* таке *згадуючи* (П. Мирний). Горе *мені* на чужині родини *не маючи* (Метл.).

Коли б у фразі міг стати дієприслівник (його нема взагалі) теперішнього часу від дієслова *бути*, то буває самий давальний підмінок; напр.: *Такий великий хмарі* та без дощу. *Такому великому хлопцеві* та не вчитися.

IX. Характеристичну особливість української фрази становить дуже поширений у народній і письменницькій мові так званий давальний стосунковий.

Приклади: Ти *нам* батько *всім* (П. Тичина). Мовчки цілував *їй* волосся (М. Хвильовий). Чому ж ти не підіймеш теї зброї, що *батькові* з старечих рук упала? (Л. Українка). А очі *їм* стали глибокими (В. Винниченко). Очі *їй* заблискали злістю (І. Сенченко). Глянули всі на клунок *йому* (А. Тесленко).

Давальний цей частенько буває навіть тоді, коли ситуація стосується до дуже невиразного, навіть до позірнього, примірного чи вигаданого відчуження; напр.: І знов брама зачинилась, навік зачинилась *козакові* (Т. Шевченко). Дніпро берег ріє-ріє, *яворолі* корінь мие (Т. Шевченко). Текла річка. На поверхні *їй* ковзались верховоди (М. Хвильовий). *Вулицям* бракувало освітлення (В. Чапля).

До цього давального стосуються й оці, напр., вирази: *Рік тому*, як була в їдого вона (А. Тесленко). Декілька років *тому* почалась нова епоха (М. Хвильовий). Швидко вже буде й *роботі* кінець (Я. Щоголів). Не все *тому* правда, що в пісні співають.

Х. Дуже поширений в українській обихідній фразі так званий етичний давальний, що його ілюструють форми *мені, нам, тобі, вам, йому, їй, їм, собі*. Підсилюючи іноді якість твердження чи думку, надаючи фразі більшої жвавості, цей давальний переважно означає внутрішній інтерес особи до чинності чи стосунок тої чинності до особи. Від дієслів цей давальний майже не залежить.

Приклади: Зараз *мені* злязь, а тоя сам тебе стягну (І. Нечуй-Лев.). Дівка така *тобі* господарна, що пари їй нема (О. Федькович). А Василь мій так *вам* затужив, що не можу сказати (О. Федькович). Хлоп'я в садку *собі* гуляло (Л. Глібів). Піду лисом, стежечками: пехай *йому* із водою! (Нар. пісня.).

Вираз „і собі (ї собі)” означає наслідування якоїсь чинності й відповідає словам *також, теж, так само, і сам (сама, само, самі)*; напр.: Догадався Грицько. Давай христия *й собі*, давай *і собі* поклони лупить (А. Тесленко).

Примітка. Замість „і собі” та інших відповідних до нього слів, що їх оце згадано, не слід уживати паразитного зворота „в свою чергу”.

ХІ. В небагатьох одпоманітних випадках давальний означає причину.

Приклади: *Чому* не спиш ти уночі? (Т. Шевченко). *Чомусь* мені, мила, горілка не п'ється (Метл.). Не *тому* прісно, що не кисло (Номіс). Від неї нахло свіжим тілом, а *тому* ще більш дурманило голову (М. Хвильовий).

„Тому” часто буває з „що”: *тому що* (сполучниковий вираз).

§ 13. ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК

Знахідний відмінок найчастіше буває в фразі додатком іменниковим до дієслова, означаючи той предмет, що на нього переходить якась чинність; напр.: *його били, книжку знищили*. Отже знахідний відмінок перш за все характеризує пасивний стан особи чи речі, — на різноманітніші відтінки того стану.

І. Насамперед знахідний відмінок буває так званим прямим іменниковим додатком при перехідних дієсловах, означаючи об'єкт, що якась чинність впливає на нього цілком, без п'якого обмежування частинного, часового й інш.

Приклади: *Свою кудьгу* переливала в свою дитину (Т. Шевченко). Порадили *Сашу* ще на хутір піти (І. Шевченко). Мій, любий, ти впав?.. Чи *тебе* не болить? (М. Вороний).

Він зрадив *рідний край і віру* (С. Черкасенко). Якийсь пер-
воний вигляд опанував його *лице* (О. Кобилянська). Його
кортіло сказати Дорі, куди вони їдуть (М. Коцюбинський).
Не так би сумувала подивившись, як твій герой воює *во-*
рогів (Л. Українка). То вона не *брата*, а *Мірмідонця* сте-
жить (Л. Українка).

II. Знахідний відмінок може бути по дієсловах із „не“,
конкуруючи тут із родовим відмінком.

Приклади: Не розплитай *мої довгі коси* (Т. Шевченко).
Довгенько ми не бачили *свою дитину* (М. Вовчок). *Ту пер-*
лику не дістати ні з печер землі, кі з моря (В. Саміленко).
Чому мені бог не дав *сестру* (С. Федькович). *Жаданий спо-*
кій мій ти не тривож і *дикий* серця *пал* не воруши (С. Чер-
касенко).

III. Знахідний відмінок однини іменників чоловічого роду
може мати вигляд назовного й родового однини (неодмін-
но на -а, -я).

Назви істот мають знахідн. одн., подібний до родового;
напр.: побачив *брата*, привітав *товариша*, піймали *злюдія*,
купили *коня*.

Інші іменники мають знахідн. одн., подібного або до
назовного, або до родового однини на -а, -я.

Фрази з знахідним, подібним до назовного, мають у собі
(перепажно) більше моментів рішучості, певності, іноді —
якоїсь нерухомості; напр.: Анарх прочитав цей *лист* (М. Хви-
льовий). Надів *картузик*, *пішов* (Л. Тесленко).

Назви: фрази з знахідн., подібним до родового, хара-
ктеризують несталість якоїсь дії, пагання, а коли цих момен-
тів немає, то — жвавий рух, процес виконання; напр.: Захва-
тїть оцього *лантуха* з яблуками (М. Хвильовий). Бере *шага*
аж труситься (Т. Шевченко). Скинь *сюртука* (І. Нечуй-Лев.).

Окрім того, знахідн. на -а, -я буває переважно тоді, як
родовий однини якогось іменника не може закінчуватися
на -у, -ю; напр.: взяти *ножа* й *ніж* (а не можна сказати
ножу), вирвати *зуба* й *зуб*, написати *листа* й *лист* тощо.
Тимчасом завжди буває, напр., таке: Я бачив *наповн* людей.
Я пиробив свій *світогляд*. Продали ввесь *напір* й інш.

IV. Знахідний множини назов речей — однаковий своєю
формою з назовним множини; напр.: взяв *чоботц*, *рукавиці*,
бруска, *клепала*; поламав *голоблі*, *дерева*, *меблі* й інш.

А знахідний множини назов людей звичайно буває подіб-
ний своєю формою до родового множини; напр.: бачив
знайомих *хлопців*, *дівчат*, *жінок*; попросив *товаришів*, *хло-*
п'ят, *молодиць* тощо.

Примітка. Подієвиди знах. мнж. назов людей має вигляд, по-
дібний до назовн. мнж.: напр.: Вітоптала орда кінними *маленькі діти*
(Нар. дума). Ой хто любить *дівки*, а я *молодиці* (Нар. пісня). Пол-
копник... *осаули* по вулицях розсїяв (Нар. дума) й інш. Такі факти
слід уважати за архаїзми.

Щож до назов тварин, то українська літературна грама- тика має нахил надавати знах. множ. цих назов вигляду назовп. множ.; уважаймо це за правило. Приклади: Вони пасли *віаці* на селі (С. Васильченко). Максим пообходив *корови* та *кони* (В. Стефаник). Ми торгуем, *телята* ріжем (А. Тесленко). Запряжу *воли* — потом миюся (С. Руданський). За цеv тобі *пасті свині* (Гулак-Артем.). Прогонив Василь *кури* з грядок (А. Тесленко). Як ти *бджоли* ті крав? (А. Тес- ленко). Над ним аркадський підкоморий любистком *мухи* обганяв (І. Котляревський). Нехай не зрікається Барабаш... тілом своїм панським *комарі* годувати (Нар. дума).

V. В українській фразі буває ще так званий подвійний (другий) знахідний. Він трапляється тоді, як при прямому іменниковому додатку є ще й прикметниковий додаток чи іменник із значінням прикладки.

Приклади: Витягли *Веклу* зовсім *мертву* (Квітка-Осн.). А *школярів* у криниці *живих* поховали (Т. Шевченко). Застанеш мене *молодицю* (М. Вовчок). Не бачить *лева* нам *живого* (Л. Глібів).

При дієслові з „не“ замість знахідн. може бути й родовий: Я думала, що ти мене *живої* не пустиш (Рудч.).

Замість другого знахідн. у сучасній мові буває орудний і конструкція „за“ плюс знахідний; напр.: Пан... *дівчину* *покриткою* по світу пускає (Т. Шевченко). За *дружину* *Леся* взяти хочу я (Б. Грінченко).

При *звати* (називати й інш.) може при першому знахід- ному бути назовний (слово-назва); напр.: А *звуть мене* *Сірко* *Іван* (С. Черкасенко) = *Сірком* *Іваном*.

VI. Знахідний іменника сам і вкупі з прикметником озна- чає вичерпаний чи використаний час на питання: *чи довго?* рідше — *коли?*

Приклади: І *цілу ніч* бенкетували ченці (Т. Шевченко). Аж *тиждень* так собі нудила (Т. Шевченко). Я каралась *весь вік* в чужій хаті (Т. Шевченко). Ми з Явдохою, *бувало*, слухаєм *цілий вечір* Івана (І. Тобілевич).

В деяких випадках цей знахідний ніби заступає родового часу; напр.: Чи буде та чорнобривка *сей рік* *молодиця?* (Т. Шевченко) й інші. В таких випадках у літературній фразі доречніший родовий часу.

VII. Подекуди знахідний означає місце; напр.: Отак нам довелось йти ще змалечку *колючу нилу* (Т. Шевченко). Ідуть вони *поле*, ідуть вони *друге* (Метл.) тощо. Цей знахідний буває рідко.

VIII. Знахідний означає міру чи кількість на питання: *чи далеко?* *чи глибоко?* *чи давно?* й інші. *скільки?* і має в собі відтінки часу або місця.

Приклади: Випровожала *три поля*, *три милі* (Т. Шев- ченко). Писав *три дні* і *три ночі* (Метл.).

Коли знахідн. означає, скільки часу минуло після якоїсь чинності, то при ньому буває давальний „тому“ (не „тому назад“). напр.: *Три роки тому* помер батько й інш.

IX. Знахідний того самого кореня, що й керівне дієслово, має підсильне значіння; напр.: *ніч ночувати, раду радити, думу думати, день джувати, вік вікувати* й інш.

§ 14. ОРУДНИЙ ВІДМІНОК

Орудний відмінок в українській мові, як і в інших слов'янських, має інструментальне значіння конкретне й метафоричне.

I. Найчастіше орудним відмінком означаємо те, чим орудуємо — знаряддя, прилад робити щось, засіб. Цей орудний буває лише при дієсловах і дієслівних вигуках (*геп, гуп, стук, цюк* і т. інш.).

Приклади: Оце ж молотять у його, та *машиною* (А. Тесленко). А він мені махає *рукою* (Т. Шевченко). Чи не оре милий *плугом* (Нар. пісня). Вільно дихає *грудьми* розкритими (А. Кримський). *Тілами* святих убитих годували для царського таки стола у Тибрі рибу (Т. Шевченко) й т. інш.

Сюди ж і такі вирази: передавати щось *телефоном*; повідомляти *телеграфом* (*телеграмою*); прислати гроші (листа) *поштою*; їхати *кіньми, волами, велосипедом, автомобілем, возом, саньми, трамваем, потягом*; плисти *човном, пароплавом*; бігти *мотоциклетом* тощо.

При дієсловах *говорити, писати, перекладати* й інших близькозначних має бути орудний відмінок (*якою мовою?*); напр.: Радюк говорив *чистою українською мовою* (І. Нечуй-Лев.). Зроду ж не писав він листів *рідною мовою* (А. Тесленко). На тумбочці підручники... і Анна Кареніна *французькою мовою* (М. Хвильовий) та інш.

II. До орудного засобового стосується й той, що означає дієву особу при дієсловах переємного стану. Цей орудний становить собою книжне й чуже українській мові явище.

Приклади: Чому вона стоїть у вас не *нами* дапа? (Т. Шевченко). *Нами* була внесена пропозиція. Ця земля була викуплена *нашими* ще *дідами* тощо.

Орудного дієвої особи не слід надуживати; конструкції з ним краще повертати на прямий стан. При присудках на *-но* й *-то* орудного дієвої особи й зовсім не можна вживати.

Треба ще добре відрізнити цього орудного від орудного засобового (Ой у полі жито *копитами* збито; *копитами* — орудний засобовий).

III. Місце чи просторінн, взагалі — дорогу, що нею відбувається переважно одноп напрямний, певного призначення рух, означаємо орудним; напр.: Іде *шляхом* молодниця (Т. Шевченко). Вертається довелось самому, прямуючи *ліском*

(Л. Глібів). Пішла раз *гордом* кров у татарина (А. Тесленко). Після теплої зливи *дротом* котились краплі (М. Хвильовий). Крик його *лісом* пішов (П. Тичина).

Коли дієслово не означає руху, то орудний при тому дієслові означає територію, де перебуває якась чинність; напр.: Туман *полем...* туманиться (Нар. пісня). *Горами, ярами* туман налягає (Чуб.).

IV. Орудного вживаємо на означення одиниць часу; отже орудний часовий має значіння розподільне (дистрибутивне), а не таке, як родовий і знахідний часу.

Приклади: Хай *іншим разом* я розповім тобі пригоди цього погана (В. Кузьмич). *Вечорами* все вона дивиться на небо (А. Тесленко). Він *цілими тижнями* не буває дома. Наші зібрання відбуваються *четвергами* й інш.

Сюди й такі вирази: *ранком, часом, смерком, літом, весною, тимчасом, цими днями* (не просто „днями“) й інші.

V. Орудний означає спосіб на питання: *як? яким способом?* Дуже часто цей орудний утрачає конкретне значіння й робиться прислівниковим виразом.

Приклади: *Звичаям стародавнім* поховали козака (Б. Грінченко). Іду я *тихою ходою* (Т. Шевченко). Брат на брата *відною* пішов (М. Кононенко). А москалі їй назустріч, як один, *верхами* (Т. Шевченко). Ляшки-папки *покотом* лежали (Т. Шевченко). Пішла баба у танець, а за нею горобець, *викрутасом, вихиласом* (Т. Шевченко). Їх в кайданах... *сторжа гуртом* в різницю привела (Т. Шевченко).

Сюди належить взагалі багато прислівників: *кругом, слідком, ненароком, нишком, насипом, рядком, сторчма, верхи, пішки* й інші.

VI. До орудного способового стосується й орудний підсильний. Він буває двох виглядів:

а) Те саме слово (іменник або прикметник) повторюється так, що раз має вигляд орудного відм.; напр.: Стоїть *одні-одна* хатина (Т. Шевченко). Свиня-*свинєю* він пішов і т. інші.

б) До дієслова прилучається орудний іменника, утвореного від того самого кореня або близького своїм значінням; напр.: Наш піп, мабуть, і *сном* не *смиє*, що надійде така година (І. Франко). Він *криком* *кричав*. *Дивом* *дивуватися* й інші.

VII. Орудний означає міру, а саме — показує, чим відрізняється одна річ від другої, чим одна річ переважає другу чи поступається перед нею; напр.: Наречена його молодша від нього тільки *двома роками* (І. Франко). *Одною брехнею* на світі менш буде (Квітка-Осн.). Стоїть нижче за його *своєю ерудицією* (М. Хвильовий). Юрба гостей побільшала *двома нами* (О. Кониський).

В українській літературній мові слід забракувати вирази „чим... тим“ (*Чим* далі, *тим* дужче й інші.); замість них

треба вживати далеко стильніших „що... то, як... то“; напр.: *Що* далі в ліс, *то* більше дров. *Як* більше, *то* краще й інші.

VIII. Орудний означає обмежування нашого погляду чи уваги на якісь вибраній рсці, що належить особі чи речі; напр.: Марта і Степанида були дуже схожі *вдачею своєю* (І. Печуй-Лев.). Він *розумом* дитина. Син подібний до батька своїм *обличчям і характером*. *Дотепністю* ти переважаєш усіх нас. *Своїм змістом* ця книга дуже цікава, а *формою* нажепька. Кого він нагадує мені *своїм голосом?* і т. інш.

IX. Орудний означає причину чи наслідок якоїсь чинності; напр.: Нехай він не турбується *мною* (І. Фрапко). Він— альфа і омега... *Ним* все настало і *ним* усе живе (Л. Українка). Чи... будеш... так *підклучатися мною?* (А. Тесленко). Дарес... *ходю* чванивсь, величався (І. Котляревський).

Сюди ж належать і сполучні вирази „*тим* що, *тим*... що“; напр.: *Тим* я її не займаю, *що* сватати маю (Чуб.).

X. Орудним відмінком означаємо іноді іменну частину складеного присудка. Цей орудний характеризує лише змінну чи неістотну ознаку підмета. Функції його далеко вужчі проти назовного присудкового, що характеризує всяку взагалі ознаку— тимчасову й постійну, змінну й незмінну, істотну й неістотну.

Приклади орудного присудкового: *Суддею* був ведмідь (Є. Гребішка). *Хазяйкою* зробилась невсипущою на все село. (Нар. казка). Ти *другом, братом і сестрою* сіромі стала (Т. Шевченко). Тоді Катерина буде собі *московкою* (Т. Шевченко). Мірошник той *Хомою* звався (Л. Глібів).

При діємешникові *бути* орудний—неодмінна річ; напр.: *Чсупришою* треба *бути* (А. Тесленко).

При зв'язці *є (єсть)* наявній і невжитій орудний відмінок буває лише в мові тих, що йдуть за польською мовою (у галичан, напр., і їхніх наслідувачів); напр.: Це не *є доказом*. Це *є безперечним фактом* і т. інш. Говорити так не слід.

§ 15. МІСЦЕВИЙ ВІДМІНОК

У сучасній українській мові місцевий відмінок буває лише з прийменниками. За давніших часів його вживали й без прийменників на означення місця й часу; от приклади з слова про похід Ігорів: Див кличить *верху* древа. Присну море *полуноці*. Погасоша *вечеру* зорі.

У галицьких і буковинських говірках і досі трапляються випадки безприйменникового місцевого відмінка; напр.: *Щось ріці* хляпоче. Він теперка *халузі*. В Коломиї одбирають (рекрутів) як *зимі*, так *літі* й інші.

В літературній мові є лише закам'янілі місцеві відмінки без прийменників, та ми вже відчуваємо їх прислівниками;

напр.: Лягло *долі* погідне море (М. Коцюбинський); *долі* — закам'янілий місцевий відмінок слова *діл*.

В інших випадках місцевий відмінок буває лише з прийменниками, а саме з ось якими: *в* (*у, ув, уві*), *на*, *о* (*об*), *по*, *при*.

Приклади: Сичі *в гаю* перекликались (Т. Шевченко). У *балці* стало щось кричать (Т. Шевченко). І все те мов снилось мені *уві сні* (М. Чернявський). Лежав я *в забутті*, неначе *ові сні* (М. Чернявський). Не *в розумі* тут сила! (Л. Глібів). В *філософії* кохаюсь (П. Тичина). Час летів немов *на крилах* (Л. Українка). На *тім степену* скрізь мотили (Т. Шевченко). Вона збиралась *на силі* (Л. Українка). Ти...розумієшся *на чарах* (М. Вороний). Я *на тайнах* неба знаюсь (П. Тичина). А *на чолі* їде влюбленець *долі* (М. Чернявський). Раз у бабусі Шелестихи я *на тім тижні* гостював (Л. Глібів). Прокинувся якось Шахов аж *об обіді* (І. Кириленко). Гей, рубали ворогів *та по всіх фронтах* (П. Тичина). І *по селу, й по хуторах, і по купцях, і по панах* — пішла про неї слава всюди (Л. Глібів). Було вже *по живих* (П. Панч). Гине, гине *в сірій мряці* слід *по журавлях* (Б. Лепкий). Гнуться лози *в яру при дорозі* (Т. Шевченко). Насміялася *при людях*, що він *в сірій свиті* (Т. Шевченко). Помириться зараз, *при наших очах* (Л. Глібів). Сідати *при столі* (Л. Українка). Бути *при телефоні* (а не „у телефоні“; не — росіянізм) і т. інш.

Примітка. Про конструкції з місцевим див. ще в § 33.

§ 16. КЛИЧНА ФОРМА

Клична форма має своє особливе призначення і ні з якою частинною речення не зв'язується. Кличної форми ми вживаємо, коли когось кличемо або до когось звертаємося. Об'єктами нашого звертання можуть бути не лише люди чи взагалі живі істоти, а й неживі речі. Звичайно, при кличній формі бувають і додаткові до неї слова; напр.: *Соколе мисний, брате мій рідний!* (Нар. дума).

І в українській мові іменники чоловічого й жіночого роду мають і досі особливу кличну форму однини, несхожу своїм виглядом із назовним відмінком (опріч слова *мати*). В усіх інших випадках клична форма подібна до назовного відмінка.

Приклади: Ой, *Кішко Самійлу, гетьмане* запорозький, *батьку* козаський!.. Добре ти учини (Нар. дума). Та бодай ти, *дівко-бранко, Марусю* повівно *Богуславко*, щастя й долі собі не мала (Нар. дума). *Зоре* моя вечірняя, *зійди* над горою (Т. Шевченко). *Дідусю*, що ви робите? (В. Чумак). О, *марсельєзо*, бий в серці черстві, холодні (О. Олесь). Люблю тебе, *стале* милий (Л. Глібів) і т. інш.

У сучасній інтелігентській мові в таких випадках частенько вживають назовного відмінка замість кличної форми; це — росіянізм; напр.: *Товаришка* (замість *товаришко*), чого вам треба? *Професор* (замість *професоре*), я хотів із вами поговорити й т. інш.

II. У стародавніх народніх думах, піснях, колядках тощо іноді трапляється клична форма замість назовного відмінка (здебільшого підметового й рідше присудкового); напр.: Кучерявий *дубе* на яр похилився (Чуб.). Плаче, ридле молодий *козаче* по своїй дівчині (Чуб.). *Пане Іване* обмурував двір (Метл.). Пани сидять: між тими панями красний *паничу*; *пане Іване* (Колядка). Червоний *раче* по ринку скаче. Ой виходить стара *нене*. Сизий *голубочку* сидить на дубочку. Ой, Морозе, Морозенку, ой та ти й славний *козаче* й т. інш.

Можливо, що одну з причин уживання кличної форми замість назовного відмінка становило бажання чи навіть мимовільне намагання з'єднати з підметом виявлення певного почуття. Дуже часто тут мали не абияке значіння розміри (ритм) і рими (Червоний *раче* по ринку скаче; *раче... скаче* — рима й інш.).

У сучасній мові таких випадків немає.

§ 17. ЧЛЕННІ Й НЕЧЛЕННІ ПРИКМЕТНИКИ

I. В українській мові назовний відмінок однини чоловічого роду прикметників (взагалі—слів типу прикметника), як правило, має членну форму, що інакше зветься повною, ц. т. з закінченням *-ий* чи *-ій*; напр.: В-осени й горобець *багатий* (Нар. прир.). Давид, святий пророк і цар, не дуже був *благочестивий* (Г. Шевченко). Козакни мій *защепнутий* на всі ганьби (О. Стороженко). Кінь *утомлений*, копита розкуті (Г. Шевченко).

Ця риса подекуди відрізняє українську фразу від російської, де назовн. оди. прикметників чол. роду, буваючи з реченні частиною складеного присудка, має переважно нечленний вигляд, ц. т. так звану коротку форму; напр.: *Мал золотник, да дорог.* Мой сад с каждым днем увядает: *помят он, поломан и пуст* тощо.

Отже по-українському не можна сказати, напр., так: Я був дуже *занят*. Стіл *накрит*. Вхід *заборонен*. Лист *написан*. Олівець *заструган* і т. інш. Усіх цих прикметників треба вжити з закінченням *ий*: *занятий, накритий, заборонений, написаний, заструганий*.

Проте в українській мові є декілька винятків із такого загального правила.

До цих винятків належать насамперед присвійні прикметники на *-ів* та *-ин* (*-їн*); напр.: *батьків, братів, учителів,*

тітчин, сестрин, вдовин, бабусин; Надія і т. інш. Сюди ж стосуються й такі назви, напр., міст і присівця: *Харків, Київ, Зміїв, Іванів* (прізвище), *Стетивий тощо*. Це—прикметників (із значініми іменників) нечленного типу.

Що правда, зрідка й присвійні прикметники мають повне закінчення; напр.: На п'ятій неділі *вдовиний* плуг вийде (Номіс). Ой, талане, талане *удовиний, поганий* (Т. Шевченко). Цей кожух *жінчиний* тощо. Такі випадки не слід уважати за норму.

Окрім присвійних прикметників, у сучасній українській мові є невеличка група інших прикметників, що поруч із членним закінченням частенько мають і нечленний вигляд; напр.: *вартий*—варт, *винний*—винен, *гідний*—годен, *живий*—жив, *здоровий*—здоров, *згідний*—згоден, *ладний*—ладен, *ласкавий*—ласкав, *повний*—повен, *повинний*—повинен, *радий*—рад, *певний*—певен, *жадний*—жаден, *жодний*—жоден, *кожний*—кожен, *всякий* (усякий)—*всяк* (усяк)..

Приклади: Як ти *винен*, то зашлють (В. Самійленко). Так, я сам *винний* (Номіс). Щось мені той чоловік *непевен* (М. Вовчок). *Непевний* був Максим отой (Т. Шевченко). Чи ти ще там *здоров* та *жив*? (Л. Глібів). Будь великий, як перба, а *здоровий*, як вода (Номіс). Ти *ладен* лежати, пічлого не роблячи (Сл. Гр.). Він уже *ладний* парубійка був (Сл. Гр.). *Рад* би він іще побачить отаку зиму (П. Тичина). Ти це *радий* забуть? (Л. Українка) й інші.

В літературній мові, мабуть, далеко краще надавати цим прикметникам членного вигляду.

Що правда, в привітаннях буває лише нечленне „здоров“: Ярема? Ну, *здоров, здоров!* (С. Черкасенко). Бувай *здоров, небоже!* (Л. Глібів).

З усіх взагалі прикметників завжди нечленний вигляд мають оце: *ваш, наш, весь* (увесь, ввесь), *він* (із старого „оний“; у сучасній мові *він* має лише іменникове значіння) *один* (хоч до нього є паралеля з іншим значінням— „єдиний“).

Прикметники *сам* і *самий* з формального погляду—рівнобійні, хоч і відрізняються подекуди значінням.

В народній поезії, взагалі—в стародавній мові українській випадки вживання нечленних форм назови. оди. прикметників чоловічого роду далеко частіші; форми ці здебільшого мають не присудкове пристосування, а прикметникове; напр.: *багат* чоловік, *ворон* кінь, *зелен* дуб, *ясен* сокіл, *дрібен* дощик, *золот* перстень і т. інш.

З таких неживаних тепер нечленних прикметників сучасна мова зберігає лише декотрі в *приказках* та інших трафаретних випадках; напр.: Хоч на мені жупан *бран*, єсть у мене грошей джан. *Великдень* (=велик день), *свят-вечір*,

Форма *теє* часто ще буває тоді, як оповідач запліняється не знає, як висловитися, і, щоб не робити довгих павз, каже *теє*; напр.: А я оце... *теє*... приїхав до Харкова. Хто тепер — *теє* то, як його — не бреше (І. Котляревський).

§ 18. ПРИСВІЙНІ ПРИКМЕТНИКИ

Назovний відмінок однини чоловічого роду присвійних прикметників звичайно має нечленне закінчення, ц. т. без *-ий*: *батьків* кожух, *материн* очіпок. Закінчення *-ий*, як уже й згадувало, буває тут дуже рідко: *жінчиний* кожух, *удовиний* талан. Такі факти не мають нормативної сили, і їх слід уважати за винятки.

Закінчення *-ів* мають присвійні прикметники, утворені від іменників формально чоловічого роду: *коваль* — *ковалів*, *дід* — *дідів*, *дядько* — *дядків*. А закінчення *-ин* мають ті, що походять від іменників формально жіночого роду: *сестра* — *сестрин*, *тітка* — *тітчин*, *Микола* (ім'я) — *Миколин*, *Малинка* (прізвище) — *Малинчин*.

У цих прикметниках завжди є вказівка або на власника (присвійність, приналежність), або на продуцента якоїсь речі, думки, почуття й інш., або на особу, що до неї хтось має дуже близькі стосунки — органічно (фізіологічно) чи морально з нею споріднений. Через це присвійні прикметники звичайно походять від назов людей, рідше — тварин, зовсім рідко (у специфічних випадках) — від назов інших.

Приклади: Прикрила чорним платком *Максимова* голову (П. Мирний). *Батькове* слово треба ламати (А. Тесленко). Жінка *фельдшера* біла її на базарі (П. Панч). Наслухавсь голубок *плакової* дурниці (Л. Глібів). Кигикан *чайчик* голосок (Л. Глібів). Справдилась *пацюкова* річ (Л. Глібів).

Присвійні прикметники в українській фразі далеко поширеніші, ніж у російській літературній. У дуже багатьох випадках вони відповідають російським родовим відмінкам іменника, ц. т. родовому приналежності; напр.: „дом *отца*, книжка *брата*, платок *сестры*, рука *матери*“ й інш. Подібно до цього росіянин означає родовим відмінком іменника особу чи річ, що від них щось походить, виникає якесь думка, почуття, чинність; напр.: „работа *мальчика*, лай *собаки*, песня *жаворонка*, предположение *сестры*, любовь *матери*, произведение *Кантємира*“ й інш.

Відповідно до таких родових відмінків іменника українська мова майже завжди вживає присвійних прикметників; напр.: *дядькове* поле (а не „поле *дядька*“), *сестрині* черевички, *Кантємирові* твори, *материна* любов, *бабині* примхи. *Батькові* переконання, *братова* жінка й інш.

Замість родового приналежності й інших родових, близьких до нього своїм значінням, в українській фразі бувають не самі тільки присвійні прикметники з закінченням *-ів* та *-ин*, а ще й приналежні з закінченням *-овий*, *-свий* і деякі інші, що якимось характеризують присвійність, приналежність, власність; напр.: *дубовий* корінь, *яблуневий* цвіт, *жайворонковий* спів, *чоловіча* постать, *собачий* писок і т. інші.

П р и м і т к а. На означення не присвійності, не органічної спорідненості, а лише випадкових, мовляя, стосунків якоїсь речі або чинності до особи українська мова далеко частіше вживає родового іменника; напр.: вплив *Ізальмонта*, значіння *Шевченка*, смерть *батька*, похорон *брата* й інші.

У народній мові майже ніколи не буває такого, як от, напр., *шапка брата*, *батіг Грицька*, *поле діда*, *хустка сестри* й інші. Такі діалектичні й виняткові випадки уживання родового приналежності не слід уважати за норму. Ці родові слід заступати відповідними присвійними прикметниками: *братова шапка* (чи *шапка братова*), *дідове поле*, *сестрина хустка* й інші.

Звичайно, родовий приналежності іменника (а не присвійний прикметник) обов'язковий в українській фразі тоді, як при ньому є атрибут-прикметник; напр.: *Доброго батька* дитина (Метл.). *Я слога пана* коників пізнала (Чуб.).

Аналогічне явище здебільшого буває й тоді, як при родовому іменника є додатковий до нього родовий другого іменника (прикладки); напр.: *Батька Богдана* могила мріє (Т. Шевченко). Твори *Тараса Шевченка* й інші. (див. § 11 п. V). Далеко краще сказати: *твори Івана Франка*, ніж *твори Іванові Франкові* чи *Іванові Франкові твори* тощо. Порівн.: *батькова шапка* і *шапка мого батька*.

Родовий приналежності (а не присвійний прикметник), звичайно, буде й тоді, як до нього є поясняльне відносно (стосункове) речення; напр.: *Це вдова вчителя, що помер торік*. Ось хустка *бабусі, що* тут сиділа й інші.

Таку саму роль, як і присвійний прикметник, має в українській фразі й прикметник *їхній*, буваючи замість родового *їх* (від слова *вопи*); напр.: *Їхня* кров ще гаряча на ранах, *їхні* рани горять ще в огні (О. Олесь). Мене вабили *їхні* високі постаті (А. Заливний). В *їхніх* селі були козаки (М. Хвильовий). *Їхні* груди — *їхні* груди (М. Терещенко).

Можливо, що слово *їхній* зайшло в українську мову з народньої російської, де часто вживають *їхний*, *їхній*, *їхной*. Та хоч би це й справді так, слова *їхній* бракувати не можна; воно бо дуже добре узгоджене з українською тенденцією вживати не родового приналежності іменника, а однакового з ним кореня присвійного прикметника.

Зрозуміла річ, що присвійні прикметники можуть мати в реченні не лише прикметникове, а й присудкове присто-

суб'єктивні; напр.: Розвалилася *батькова* хата. Ця хата — *батькова* (тут немає зв'язки „є“).

Там, де міг би бути присвійний прикметник, іноді буває давальний стосунковий (див. § 12 п. IX); напр.: А очі *їм* стали глибшими (В. Винниченко). Вона стиснула *Вадимові* голову (М. Хвильовий) і т. інш. Слід мати на увазі, що цей давальний не збігається своїм значінням із присвійним прикметником; напр.: Очі *їхні* стали глибшими. Вона стиснула *Вадимову* голову й інш.

Давальний означає в таких випадках особу, що до неї стосується чинність, характеризувана дієсловом, або вся ситуація, зафіксована в фразі. А присвійний прикметник таких функцій не має; він промовляє за саму присвійність, органічну зв'язаність чи приналежність якоїсь речі чи особи до другої особи. Отже, напр., у фразі „Вона стиснула *Вадимову* голову“ слово *Вадимову* становить собою пояснення лише до *голову* (функція присвійного прикметника, як бачите, — вузька, обмежена, припаяна до іменника). А в фразі „Вона стиснула *Вадимові* голову“ до давального відмінка (*Вадимові*) стосується весь зміст речення. Отже, нюансуючи фразу, не слід уважати ці два явища (давальн. стосунковий і присвійний прикметник) за рівнозначні.

Прикметники *ваш, наш, мій, твій, свій* так само мають присвійне значіння; аналогічно до ось тільки поданих випадків і їх треба відрізнити від давального стосункового; порівн.: Воли мої полові, хто *вам* (*ваш*) буде пан? (Нар. пісня) й т. інш.

§ 19. ДРУГИЙ СТУПІНЬ ПОРІВНЯННЯ

Прикметники з наростками *-ш-* та *-іш-* (із давнішого *-ійш-*) показують, як відомо, на збільшену міру прикмети проти тої самої прикмети в інших речах та особах. Звуться такі прикметники прикметниками другого (чи вищого) ступеня; напр.: дешевий — дешевший, м'який — м'якший, веселий — веселіший і т. інш.

І. Другий (і третій) ступінь прикметника в українській фразі підлягає всім тим правилам, що й звичайні прикметники, ц. т. однаково відмінюється й однаково згоджується з іменником, родом, числом і відмінком. Заступати другий ступінь прикметника відповідним прислівником не можна; це — росіянізм (порівн.: § 5 п. XI). У російській бо мові другий ступінь прикметника звичайно буває незмінним і на позір не відрізняється від другого ступеня прислівника; порівн.: „дуб *више* березы“ і „мяч подпрыгнул еще *выше*“. Отже такі випадки, як, напр., „А хазяйка стала ще *нахабніш*“ (М. Хвильовий) і т. інш., не треба вважати за нормативні; тут мало б бути „хазяйка... *нахабніша*“.

Стильні приклади: У кого *довший* хвіст—той розум *більший* має (Л. Глібів). Чия торбина *важча?* (А. Тесленко). Тепер самі понажмавали *товстіші* вдвоє черева (М. Старицький). За нами йшли *доросліші* хлопці (А. Заливчий).

II. Український другий ступінь прикметників (а так само й прислівників) має простий вигляд, і ніколи його не можна заступати описовими зворотами з словами „більше, більш“, як це було в російській мові; напр.: „более дешевый, более обстоятельный, более распространенный, более удобно“ й інші. Отже помилку проти української мови становлять такі, напр., фрази: Придумаєм кару ще *більш жорстоку*, як смертна (П. Тичина). Популярність твору... потребує ще *більш досконалої* художньої форми (О. Досвітній). Треба приходити з *більш світлою* головою (М. Хвильовий). Лежннха—ця *більш одверта* (Я. Качура). Лице було ще *більш недвиженне*, як у мерця (В. Чапля) й інші.

Зрідка „більше, більш“ помилково трапляється не лише при першому ступені, а навіть при другому: „*більш зрозумілішою* мовою“ (з газети), „про це сказано *більш докладніше*“ й інші.

Все це — сурогати. Треба замість них: кару — *жорстокішу*, форми — *досконалішою*, Лежннха — *одвертіша*, лице — *недвиженніше* й інші. В останніх двох прикладах („більш зрозумілішою, більш докладніше“) слово *більш* просто зовсім не потрібне.

Порівняйте до поданих сурогатів, напр., оце: Чи заходиться та зробить царя *здоровшого* (Т. Шевченко), а не „більш здорового“. Поборов ти першу силу, побори і другу, ще *лютішу* (Т. Шевченко), а не „більш люту“. За нами йшли *доросліші* хлопці (А. Заливчий), а не „більш дорослі“.

Прикметники дієслівного походження так само, як і всі інші прикметники, можуть мати другий ступінь; напр.: Він став *зуляціший*. Старі люди *знаючіші* були. Ця книжка *поширеніша* (обробленіша) за ту й т. інші.

Примітка. Звороти з „більше, більш“ при прикметниках і прислівниках в українській мові єсть; тільки вони не означають другого ступеня; напр.: Сьогодні в театрі були все *більш* молоді (у т. здебільшого молоді). Це *більш* довгасте, як кругле (у т. більше, дужче скидається на довгасте). Такого типу випадків, звичайно, не можна шукати з другим ступенем.

III. Конструкція фрази при другому ступені прикметників і прислівників в українській мові так само не така, як у мові російській. У росіяни при другому ступені раз-у-раз буває родовий відмінок: „Он старше (кого?) *меня*. Правда-светлее (чого?) *солнца*“ й т. інші. В українській мові такого типу родовий відмінок становить собою або архаїзм, або росіянізм (у мові інтелігентів, напр.).

За літературну норму слід уважати оце: при другому ступені порівняння прикметників і прислівників уживаємо не зразу родового відмінка (назви другого об'єкта порівняння), а оцих службових слів — прийменників *від (од), за, над, понад, проти* та сполучників *ніж* (рос. „нежели“) і *як*; по цих словах уже йтиме відповідний відмінок.

Приклади: Правда *ясніша від сонця*, та й її з свічкою шукають (Нар. приказка). Хіба *краща є за тебе?* (Г. Шевченко). Анакреон *старіший був над тебе* в той час, коли складав веселі оди (Л. Українка). *Понад мене вірнішої* на світі не найдеш (Чуб.). *Проти нас трьох нема в світі дужчого* (Є. М. Гр.). Дядина *поважніша, ніж мати* (А. Тесленко). *Добрий пес кращий, як лихий чоловік* (Нар. приказка).

Слова „чим“ при другому ступені в літературній фразі не годиться вживати, ц. т. не слід говорити, напр., так: Він знає *більше, чим я* (треба — *як я, ніж я, за мене* й інш.).

„Чим... тим“ так само не треба вживати (див. § 14 п. VII).

Слово „чим“ при другому ступені можливе лише в фразах такого типу: *„Чим раз дужче, чим раз більше“*.

IV. Щоб підсилити другий ступінь, українська мова вживає таких слів: *далеко, куди, геть, багато, ще*.

Приклади: *Далеко легше* (Ак. Сл.). Чоловік мій *куди суворіший* став. Пшеничний хліб *багато кращий* від житнього (Ак. Сл.). Вона *геть більше* за мене знала (О. Кониський). Він зробився *ще кращий*, як був.

У сучасній інтелігентській мові аж надто поширилося слово *значно* (рос. „значительно“) підсилює до другого ступеня: *Значно складніші, значно тяжчі* завдання (з газети) й інш. Слід забракувати це слово при другому ступені, бо воно в нашій фразі виконує тут лише паразитну роль. Вистачить слів *куди, геть, багато, далеко, ще*.

У російській мові, щоб краще підкреслити міру прикмети, вживають додатка *по-* до другого ступеня: „*побольше, пореже, получше*“ й інш. Цю російську рису дехто наслідую: В Англії нема просвітництва такого, як у нас, але може є й *по-краще* (М. Хвильовий). Російському „*по-*“ в таких випадках відповідає українське *трохи* або *ще*; напр.: У мене є папір *трохи кращий* за цей, а є й *ще гірший* і т. інш.

V. Щоб означити те, чим відрізняється при порівнянні один об'єкт від другого, українська мова звичайно вживає орудного відмінка (див. § 14 п. VII); напр.: Новий гетьман був *цілою головою* вищий від Юрася (М. Грушевський). *Цілим погруддям* дід бул вищ за його (В. Чапля). А *чим* гірші за чоловіків учительки, лікарки? (Ю. Будяк).

Взагалі, означуючи різницю при порівнянні, не слід копіювати російську конструкцію „*на*“ плюс знахідний „*више на целую голову, длиннее на сажень, старше на три года*“ й інш.

У галичан, через наслідування польської мови, буває ще тут зворот „о“ плюс знахідний: *О два роки* молодший (Сл. Гр.) тощо. Цей зворот зовсім треба забракувати, як непотрібний полонізм.

§ 20. ТРЕТІЙ СТУПІНЬ ПОРІВНЯННЯ

Третій ступінь порівняння прикметників і відповідних до них прислівників характеризується приростком *най-*, що показує на найбільшу міру прикмети. Приросток цей додають до другого ступеня прикметників чи прислівників; напр.: *найлютіший, наймиліший, найдешевший, найдужчий, найлегший, найшвидший, найбільше, найкоротше* і т. інш.

Такий спосіб утворювати третій (чи найвищий) ступінь — стародавній.

Приклади: Син сидить *найменший*, у кватірку поглядає (Нар. дума). *Найтверезіший* би упився (Г. Шевченко). Смерть. — *найгірша* біда (Л. Глібів). Йон мусів порадитись *найповажніших* жінок (М. Коцюбинський). До щастя краю *найближча* путь через криваве море (С. Черкасенко).

Іноді приросток *най-* буває й при так званому першому ступені; напр.: *Найулюблена* дитина (М. Вороний). Це — раритетна річ (за норму не слід уважати).

І. Третього ступеня не можна заступати в українській фразі описовими (складними) виразами з „найбільш“; напр.: найбільш дешевий, найбільш докладний, найбільш цікаво й інш. Такі звороти виникли в нас через наслідування російської мови („наиболее интересный, наиболее глупо“ й інш.): Не бентежтесь і ви, „прислужники певні *найбільше* солідних, *найбільше* почесних людей (Г. Коцюба). *Найбільш* крихкотілі — дужі пси мовчазно шкульгають за переможцем (М. Хвильоний). *Найбільш* відвідальний і рішучий переломний момент (з газети) й інш.

У всіх цих фразах, коли б їх висловити доброю українською мовою, замість отих складних (із „найбільше, найбільш“) виразів були б такі слова: *найсолідніших, найпочесніших, найкрихкотіліші, найвідвідалькіший* і т. інш.

При прикметниках „найбільше“ може бути, — тільки не на означення третього ступеня; напр.: У нашому клубі бувають *найбільше* молоді, а старших і не видно. — Таке „найбільше“ можна заступити словом „переважно“; в російській мові такому „найбільше“ відповідає „главным образом“, відкіля пішло й українське інтелігентське „головним чином“ (паразитний вираз, хоч і давній).

ІІ. Так само не слід описою утворювати третього ступеня, додаючи до котрогось прикметника слово „самий“, як у російській мові: „самый высокий, самый большой, самый лучший“ тощо. Взагалі, мабуть, через російський вплив ми

вживаємо слова „самий“ при першому, другому і навіть третьому ступені; напр.: *Самий підходящий* псевдонім (О. Існий); слід би „найпідходящий“, бо ступені порівняння в українській мові властиві й прикметникам дієслівного походження („найзнаючіша людина“). Ще неправильний вираз: А тої випив *самий справжній* спирт (М. Хвильовий); формально можливе тут і „найсправжніший“, а проте в деяких випадках не слід забувати за наросток *-існьк-*, що показує на найвищий ступінь; отже — „справжнісінький“ чи дужче „найсправжнісінький спирт“.

Слово „самий“ справді може означати найвищий ступінь досягнення, — тільки не з прикметниками (див. § 25 п. II).

III. Щоб підсилити третій ступінь, відтінити якнайбільшу міру прикмети, в українській мові додають до нього слова *що* і *як*: *щонайгірший*, *якнайкращий* і т. інш.

Приклади: А один, *щонаймолодший*.. вилами папа і просавив (Т. Шевченко). Я винесла *щонайкращий* рушник (М. Вовчок). І *щонайпишкітій* дами з придворних вдавали на сцені субреток моторних (Л. Українка). Вона *щонайменше* дівчі на день писала до нього такі листи (М. Коцюбинський). На *якнайдалшій* віллі сміялись (М. Хвильовий). Маєш їх пітати *якнайгrecніше* (Л. Українка). Хотів він бачити *якнайближче* те ясне сонце (Л. Українка). Всі мали дбати про *якнайчисленнішу* участь на вічу (І. Франко).

Виятково *що* буває й при другому ступені: Еней.. з десяток *щомудріших*, в латині *щонайрозумніших*.. послав послами до Латина (І. Котляревський).

Можна з цих прикладів зробити висновок, що українські підсилені *що* і *як* цілком відповідають зросійська вживаному „самий“ (про це згадувалося в попередній рубриці).

IV. При третьому ступені назву другого об'єкта порівняння заводиться до фрази вкупі з такими службовими словами: *із*, *з*, *між* (*змежи*), *серед*, *над*, *за*, *від* (*од*).

Приклади: Спитав *наймолодший із товаришів* (С. Васильченко). Була собі на лихо *найкраща між ними*, між дівчатами (Т. Шевченко). Вона *змежи всіх найкраща* (А. Свидницький). А подивіться! Моє *найкраще над всіма* (Т. Шевченко). Лишив букату поля *щонайгіршого над усе сільське поле* (В. Стефаник). Перший р'к... був *найцясливіший за все моє довге життя* (С. Васильченко). І я, *найстарший від усіх літами*, до тебе потрудивсь прийти (Л. Українка).

Слова *над*, *за*, *від* (ті, що й при другому ступені) та *серед* бувають тут рідше за *із* та *між*.

Не слід при третьому ступені ставити відмінка без службового слова; напр.: *Всього найтяжче* було думати... (А. Тесленко); тут слід би, напр., „найтяжче за все, від усього, над усе“.

змістом: Бач, якого (чи як, а не оскільки наскільки) багато в мене грошей (Нар. казка).

Слово *оскільки* — полонізм, а *наскільки* росіянізм (див. § 34 п. 11).

У деяких випадках якісні нюанси слова *який* збігаються чи сплітаються з кількісними; напр.: Кармелюк... не Іднью дівчиноньку із розуму зводить. Не Іднью дівчиноньку, не Ідну вдовицю, хорошую, чорнявую—яку доведеться (Нар. пісня).

б) Розподільно-числове значіння, цебто таке саме, як і *котрий*, *котрий* (див. § 21), прикметник *який* має тоді, коли мова йде про кількох об'єктів; напр.: Батько й мати не знатимуть — де, в якій тяжкій неволі турецькій синів своїх шукати (Нар. дума). Розійшлися гайдамаки, куди *який* знає: хто додому, хто в діброву (Т. Шевченко).

Слово *який* може відповідати рос. „некоторый“, укр. *деякий*; напр.: Через *який* час увіходять чернець (Л. Тесленко).

Розподільно-числове значіння *який* має, відповідаючи й рос. „какой-нибудь“, укр. *якийсь*; напр.: Розпитує, чи нема де якого нестяги (Нар. казка). І рад би вовк в які ворота вскочить (Л. Глібів).

У тих фразах, де прикметника *який* ужито не менше, як два рази, *який... який..* відповідає *котрий.. котрий* (див. § 21); напр.: Дивлюся: в могилі усе козаки—*який* безголовий, *який* без руки (Т. Шевченко).

У ходовій фразі „*Яка година?*“ (рос. „Который час?“) слово *який* так само має розподільно-числове значіння: *яка* година з ряду, з двадцять чотирьох. Замість „*Яка година?*“ щодо часу краще говорити „*Котра година?*“. Фразу бо „*Яка година?*“ іноді можна зрозуміти так, наче питають про гарну чи погану годину на дворі.

А питання „*Котра година?*“ іншого значіння, oprіч числово-часового, звичайно й не має.

в) Маючи в собі відтінки неозначености, *який* у деяких випадках також збігається своїм значінням із *котрий*, *котрий*; напр.: Коли з дітей *яке* шалівливе, батько й гримне на такого (Квітка-Осн.).

Підкреслюючи неозначеність, непевність, приблизність якогось явища взагалі, *який* іноді, — а найчастіше в порівняннях, — набирає своєрідних нюансів, мовляв, стилістичного (не формального) article indéfini. В російській мові такому *який* можуть відповідати слова „какой-то, какой-нибудь“. В українській фразі замість такого *який* можуть бувати *якийсь*, *якийсь*, та в фразі тоді зникнуть моменти узагальнення іменникового поняття,

Приклади: Знизу, мов з якої прірви, часом виглядали зорі (С. Васильченко). Жито, немаче море *яке*, хвилюється (А. Тесленко). Венера... поїхала в своїм ридвані, мов сотника *якого* пані (І. Котляревський).

На початку головного речення, перед формою від *той* чи *він*, може бути сполучник *то*; напр.: Ой, поспішайте, молодії хлопці, та до темного лугу! Ой *котопіл* та й поспішали, *то ті* в лузі зимували; а *котопілі* не поспішали, *то ті* в степу пропадали (Нар. пісня).

Головне речення може починатися самим сполучником *то* (без вказівного прикметника); напр.: *Котрі* бігли до річки Росі, *то* zostалися голі й босі (Нар. дума).

В головному реченні може й не бути вказівного прикметника й сполучника *то*; напр.: Після теплої зливи дротом котилися краплі, зупинялись, звисали,—а *Котрі* налітали, (*то ті* М. С.) вливались і падали додолу (М. Хвильовий).

В усіх досі поданих прикладах речення з *котрий*, *которий* стоять перед своїми головними.

Ще трохи інших прикладів із *котрий*, *которий* у реченнях простих (питального типу): *Котра* з сих двох нам судиться дорога? (Л. Українка). *Котрий* з них *котрого* поборе? (Б. Лепкий). *Котра* ж із вас піде зо мною танцювати? (Г. Шевченко). Та й пішли: то чия торбина важча, то на скільки (харчів стане у *котрої*, то як *котра* з дому вирижалась (А. Тесленко).

б) *Которий*, *котрий* із відтінком якийнебудь, хтонебудь: Я хочу, щоб ти собі обрала *котору* дівчину (М. Вовчок). В обох довгі кішочкі шинелі— коли йде *которий*, то за каблуками фалди відкидає (В. Чапля). Грай же *котрий* на бандуру, сумно так сидіти (Нар. пісня). Ой як буде з вас *которий*, браття, в своїй сторононьці,— поклоніться... мойй дівчиноньці (Нар. пісня).

в) А от приклади, де *которий*, *котрий* мають відтінок інший (якийнебудь) із багатьох: Як *которий*, то й навчитися, а сей— ніколи (Сл. Гр.). Вчительки знають багато нського. Балакати тобі про віщо як почне *котра*, слухай тільки (А. Тесленко). Було, як схопить *котрий*, так до землі не допустить, так і носить (Т. Шевченко).

Зрідка *котрий*, *которий* має відтінок, що його можна характеризувати словом *деякий* (рос. „некоторый“); напр.: Козаки... турків-яничар у пень рубали, *которих* живих у Чорнеє море бросали (Нар. дума).

г) *Котрий*... *котрий*... (*которий*... *которий*...) означає в українській фразі *один*, *другий*, *третій*...; напр.: Та в тій школі так: *котрий* пише, *котрий* читає, а *котрий* то й байдики б'є (Сл. Гр.). *Которих* дівчат то матері не пустили в дружки, *которі* й самі не пішли (М. Вовчок).

Іноді в фразі може бути *один*, *другий*, а далі— *которий*; напр.: *Одного* на здоров'я любенько питає; *другому* жалиться, що без його чогось їй смутно та дивно; *котрого* біля себе садорить (М. Вовчок).

і) *Ні которий* означає *ні один*; на́пр.: Ви, панове-молодці, кайдапанні не стучіте... *Ні которого* турчина в галері не збудіте (Нар. дума).

Такого типу звороти в сучасній мові не вживає.

д) *Котрийсь* має значіння *якийсь* (рос. „какой-то, некоторый“); Жне до *котрогось* часу (Номіс). А що дома?— озпався *котрийсь* (А. Тесленко). Знеобачка заверещала ззаду *котрась* із дівчат (В. Чапля).

Часто-густо сучасний інтелігентський зворот *той чи (або) інший* (порівн. до рос. „тот или иной, тот или другой“) паразитує стильне українське *котрийсь*; на́пр.: З *тих чи інших* причин... В *тій або іншій* статті...

Ішого значіння, опр́іч розподільно-числового, прикметникам *которий* і *котрий* не слід надавати.

Ці прикметники можуть бути лише перед іменником, а не після нього: *Котору дитину* кохала-любила, край себе не маю (Чуб.).

Речення з *котрий* і *которий* у складній фразі бувають перед головним реченням, це́бто мають препозитивне, а не постпозитивне становище: *Которий* пес багато бреше, *той* мало кусається (Номіс).

II. Дехто з українських інтелігентів, письменників, учених то́що сполучає відносні (стосункові, релятивні) речення з їхніми головними словом *котрий* (рідше—*которий*) і ставить ці відносні речення після іменника; на́пр.: На нім була свиняча *шкура, котору* він як плац носив (І. Котляревський). Латни... ішов в кругу своїх *вельмож, которі* всі були в параді (І. Котляревський). Після похмурої темної *ночі, в котору* не переставав хлюскати лапастиї дощ... починало світати (II. Мирний). Не в людях зло, а в *путах* тих, *котрі* незримими вузлами скрутили сильних і слабих (І. Франко). Я ніколи не покохаю *жінку, котрій* бракує слуху (II. Тичина).

Ці факти становлять собою результат свідомого й несвідомого наслідування літературної російської або польської мови, де так зване релятивне (рос. „относительное“) упідрядження досягає найбільшого ступеня при словах рос. „котрый“ (і „какой“), польськ. „który (i „jaki“); на́пр.: В тот *вечер, о котром* зашла у нас речь, обитатели занимались игрой (І. Тургенев). Wicem, że znasz tego lekarstwa *którego albo zabijają albo od wazu leczą* (В. Прус) і т. інш.

Така будова фрази українській мові аж ніяк не властива, і переносити в українську синтаксу релятивно-сполучне постпозитивне (це́бто те, що буває після іменника) *котрий* чи *котрий* не слід.

Примітка. Із нашою розмовою про *которий* і *котрий* шлькь зв'язані дальші параграфи—22, 23 і 24.

§ 22. ПРО „ЯКИЙ“

Прикметник *який* має в українській мові не одно (як *котрий*, *котрий*), а три значіння: якісне, розподільно-числове й неозначене.

а) Приклади й пояснення до якісного *який*.¹ Де *який* трапляється здебільшого в питальних та окличчя: фразах і відповідах, напр., російському „какой“ на такій самій позиції: *Який сей світ великий, пенє!* (М. Вовчок). *Який бо ти безз і справді!* (Т. Шевченко). Попович Олексій... не питався: „*Яка у вас церква свята?*“ та питався: „*Де у вас корчма новая?*“ (Нар. дума).

Прикметника *який* у фразах питального чи окличного типу може заступати вираз *що за*, ринозначний із таким самим російським, білоруським та з німецьким *was für...* (див. § 5 п. I і § 10 п. VIII); напр.: *Коли б ти знав, що зз* (=яку М. С.) *добру душу та серце має оцей темний та неотесаний мужик!* (П. Мирний).

В українській мові немає виразів на взір російського „*Как хороші, как свежи были розы*“ (І. Тургенев) або польського „*Patrzcie, jak naręno są ludzkie patrzyje*“ (Б. Прус) і т. інш. Російське „*как*“ і польське „*jak*“ відповідає в таких випадках українському *який* (інокли—*що за*): *Які* були тро-янди свіжі та хороші! *Дивіться, які* марні людські надії! й інше.

Навпаки—українське „*Який* цей світ великий!“ відповідає російському „*Как этот мир велик!*“

Якісний характер прикметника *який* виявляється ще в таких фразах: *Всі* тоді козаки дивом дивували, *що по якому* Чорному морю, *по бистрій* хвилі потопали, а ні одного козака змежи війська не втерляли! (Нар. дума). А *за той* не знать *який* квас не одного ляха козак за чуба стряс (Нар. дума).

Коли фраза складається з двох речень, і в першому є *який*, то в другому цьому *який* відповідає *такий* (а не навпаки); напр.: *Який* удався, *такий* і згинеш (Номіс). *Який* дідько печений, *такий* і варений (Номіс).

А коли в початку складної фрази стоїть *такий*, то в другій половині цієї фрази буде не *який*, а — *як* (у порівняннях) або *що* (наслідки якості); напр.: *Така* честь, *як* на собаці лико (Номіс). Був *такий* мужик багатий, *що* зроду не знав ніякого горя (Е. М. Гр.)

Замість підсильних якісних *який* і *як* у нас зовсім здря вживають слів *оскільки*, *наскільки*; напр.: Ви бачите *оскільки* необачний був цей крок (треба: *який* необачний...). Можна уявити собі, *наскільки* небезпечний цей вихід (треба: *який* небезпечний...). Ми знаємо, *оскільки* (*наскільки*) недбало він ставиться до своїх обов'язків (треба: *як* недбало...).

Так само не слід уживати *оскільки*, *наскільки* замість *якого*, *як* у таких, напр., випадках при словах із числовим

V. Через вплив російської мови (де значіння третього ступеня має іноді стародавній другий ступінь: „высший, лучший“ і т. інш.) у нас іноді замість третього ступеня, з природком *най-*, уживають другого; напр.: Коли ви однімете у людини його (треба „її“ М. С.) *кращі* почуття, що ж тоді лишиться? (М. Хвильовий); тут „кращі почуття“ скопійовано з російського „лучшие чувства“ (дуже поширений вираз); по-українському—*найкращі почуття*.

Аналогічно до „лучшие чувства“ в російській мові є „высшая школа, высшее образование, высший совет народного хозяйства“ й т. інш; був колись „святейший синод, благочестивейший і самодержавнейший государь“; сюди ж і „умнейшая личность, нижайшее почтение, добрейший человек, ни малейшого впечатления“ й т. інш.

Такого типу російські прикметники відповідають українському третьому ступеневі: *Найвища* рада народного господарства, *найрозумніша* особа, *найменше* вражіння й т. інш.

Здається, що по-українському треба говорити й *найвища школа*, *найвища освіта*, а тимчасом цей вираз становить собою непорозуміння; *найвища школа* була б доречна, коли була б *висока* й *вища школа* (а цього справді немає, та й взагалі *найвища школа*—це занадта гіпербола!). У галичан є на цей випадок *висока школа* (з німецької мови), *висока освіта*; це—якнайвлучніші вирази на означення того, що по-російському зветься „высшая школа, высшее образование“.

§ 21. ПРО „КОТРИЙ (КОТОРИЙ)“

До прикметника *котрий* (наголос має бути на кінці) є частіше вживана в народній мові й старша віком дублета—*которий*. Обидва ці прикметники—цілком однаково значіння, а саме: в українській стародавній і сучасній народній мові вони мають розподільно-числове значіння, цебто *котрий* (чи *которий*) *із двох, із трьох... із багатьох*. Отже, вживаючи цих прикметників, мають на увазі два, три, багато об'єктів.

І. Окремі відтінки значіння та вживання прикметників *которий*, *котрий* можна бачити в таких дещо відмінних один проти одного прикладах:

а) *Котрий*, *котрий* (рос. „какой“) *із двох, трьох... багатьох*: Три пані—одні штани: *котрий* успіє, *той* і штани надіне (Номіс). *Котра* дівчина чорнобривая, *та* й чарівниця справедливая (Нар. пісня).

Із цих прикладів видно, що слову *котрий* (*которий*) у головному реченні може відповідати форма вказівного прикметника *той*. Замість *той* може бути в таких випадках і *він*; напр.: *Которий* би міг турчин-яничар сей сон одгати, міг би йому (цебто *тому*) три гради турецької дарувати (Нар. дума).

г) Релятивно-сполучного постпозитивного *який* в українській народній мові майже не вживається, а коли й уживається, то не без впливу російської або польської мови. У цих бо мовах відповідні слова („какой, які“) дуже поширені саме на постпозитивній позиції; напр.: Мы сами вот теперь подходим к чуду, *какого* ты нигде, конечно, не видал (І. Крилов). *Chia... z twoich ust uslyszel o dobrodziejstwach, jakie im przeznaczyles* (Б. Прус).

Через вплив таких російських і польських фактів релятивно-сполучне *який* поширилося в мові українських письменників та інтелігентів; напр.: Не його слабим очам продивитися ту темноту, *яка* зразу обняла хату (П. Мирний). Кохай той край, *який* тебе викохав (А. Тесленко). Ви одняли у нас той спокій, *якого* ввік не вернеш (П. Тичина) і багато інш.

Тільки звичка, вихована на російській чи польській мові, тільки рабська залежність від російських і польських зворотів може бути підставою для вживання релятивно-сполучного постпозитивного *який*.

Про досконаліші за *який* (і *котрий*) і тимчасом органічні українські способи сполучувати речення — у §§ 23 й 24.

§ 23. РЕЛЯТИВНО-СПОЛУЧНЕ „ЩО“

Спосіб сполучати релятивні (відносні, чи стосункові, а порос. „относительные“) постпозитивні речення з їхніми головними словом *що* становить собою одну з найкардинальніших особливостей української народної й письменницької мови. Хоч у таких випадках слово *що* править за сполучника, та ми про нього говоритимемо тут (а не в розділі про сполучники) з цілком зрозумілих причин: оце *що* паразитують згадувані в §§ 21 і 22 *котрий* і надто *який*; отже про *що* краще говорити зразу ж після розмов про *котрий* і *який*.

І. Дуже часто релятивне речення зв'язується з котримось іменником чи його заступником у головному реченні самим-одним *що*. Це буває тоді, як і без інших додаткових слів (назов особових, напр.) видно, що й до чого стосується в складній фразі.

Приклади: В кухві тій, *що* з борошном стояла, уся громада посідала (Л. Глібін). Ото його батько, *що* приходив з учителем (П. Мирний). Ми ті, *що* гуулися, як лози (І. Франко). Моя душа ніколи не забуде того дарунку, *що* весна дала; весни такої не було й не буде, як та, *що* за вікном цвіла (Л. Українка). Сидить за широким столом, *що* з чорного дерева (М. Хвильовий). Були такі, *що* тікали (П. Тичина).

В головному реченні сполучниковому *що* відповідають іменники, а з прикметників — найчастіше *той* і *такий*: *той*,

що...; такий, що... Звичайно, цих прикметників може й не бути в фразі.

Сполучає *що* іноді має в собі місцеві або часові нюанси. Це буває тоді, як релятивне речення стосується до такого іменника (в головному реченні), що він означає місце або час; напр.: І довелося їм почувати в такому *місці*, *що* скрізь самий пісок (Є. М. Гр.); тут *що* немов заступає собою *де*. У той *день*, *що* виходити, скомандував старший... *стать* на коридорі в ряд (А. Тесленко); тут *що* заступає собою *коли, як*.

II. Часто, з огляду на виразність фраз, до сполучникового *що* додають котрись із цих особових назов: *я, ти, він, вона, воно*... Найчастіше додатковою до *що* буває котрась форма від *він*.

Коли релятивне речення стосується до першої особи, то в ньому при *що* буває форма від *я*; напр.: Я, — каже, — такий слюсар, *що проти мене* ніхто не виляє лучче (Є. М. Гр.).

Якщо релятивне речення стосується до другої особи, то в ньому при *що* буває форма від *ти*; напр.: Ти моя жінка, *що я тебе* продав (Гр. Тимч.).

Найбільше прикладів можнз подати з виразами *що він, що вона* й т. інш., цебто таких релятивних речень, що стосуються до третьої особи. Як і в попередніх прикладах, *що* не змінюється (править за сполучника), а слово *він* править за іменника та з огляду на фразеологічну ситуацію змінює свій вигляд, буваючи (коли треба) і з прийменниками. Взагалі *він* має тут таку форму, що її мав би у відповідній російській фразі „который, какой“ (=що її мав би в українській фразі *котрий* чи *який*, коли б ми його були помілково вжили).

Приклади: Був такий пан, *що він* усе знав (Є. М. Гр.). Се вже тобі не та мала Оксана, *що ти* було *їй* робити веретенця (Л. Українка). Зараз ударили й ті, *що їх* балка таїла глибока (П. Тичина). Де ж ті люди, де ж ті добрі, *що* серце збиралось з *ними* жити, *їх* любити? (Т. Шезченко). В долі тих голодних, *що про їх* читано в церкві, вбачали вони свою власну долю (М. Коцюбинський). Апарх раптом відчув і тут якусь безвихідність, *що проти неї* смішно боротись (М. Хвильовий) і багато інш.

III. Подекуди *що* буває ще з прислівниками *там, туди* й інш.; напр.: Заїхали в таке місце, *що там* самий пісок. Виліз на таку скелю, *що туди* ніхто й не лазив досі. Минулися ті часи, *що селяни* під паном були *тоді*. Потрапив у таке провалля, *що відтіля* й не пийдеш.

У цих прикладах прислівники становлять собою вказівку на іменника (в головному реченні) з місцевим або часовим значінням.

IV. Ілюстровані ось тільки способи сполучувати постпозитивні релятивні речення з їхніми головними слід би вва-

жати за літературну норму й забракувати неукраїнські способи з *котрий* і *який*.

Окрім цього, спосіб сполучувати згадані речення з їхніми головними словом *котрий* чи *який* становить собою архаїчний, нижчої кваліфікації тип, що вдержався лише в окремих книжних мовах, а книжні мови, як відомо, консервативні проти народніх. На постпозитивній позиції *котрий* і *який* незручні тим, що мають подвійну роль: правлять за сполучника і водночас за особову назву, що заступає собою іменника. Цей стародавній синтетизм має поступитися перед новішим і досконалішим аналітичним *що він* і т. інш.

§ 24. ФРАЗИ, ДЕ МОГЛО Б БУТИ РЕЛЯТИВНЕ „ЩО“

Сполучування постпозитивних релятивних речень із їхніми головними словом *що*, як уже й сказано, становить собою найхарактеристичнішу особливість української фрази. Окрім цього, в українській мові широко вживані фрази, де могло б бути релятивно-сполучне *що* чи конструкції з ним (*що вона, що в ній* і т. інш.), а тимчасом замість нього стоять інші слова, а саме: *хто, де, куди, відкіля, коли, як*. Зв'язування підрядного речення з головним дієприкметниками (на *-ний, -тий*), дієслівними прикметниками на *-лий*, дієприслівниками на *-чи* й *-ши* так само конкурує з релятивно-сполучними *що*. Зрідка на місці *що він* і т. інш. може бути конструкція *а він, і він, а той*. А то ще буває й так, що конструкція з *що* робиться просто непотрібною, і її обминають.

I. Приклади з *хто*: Тільки той досягає мети, *хто* іде, — тільки той, *хто* горить, не згорає (О. Олесь). Я справді такий той, *у кого* ти у снах своїх химерних оберталась (С. Черкасенко).

Слово *хто* може зв'язувати релятивне речення з головним лише тоді, як релятивне речення стосується до котроїсь форми від *той*, до котроїсь форми множини від *весь*, до форми однини від *кожний* і *всякий*; напр.: На роботу братимуть лише *того* (*тих*), *хто* має стаж. Туди можна заходити *всім*, *хто* хоче. Хіба ж *кожний*, *хто* викладає українську мову, справді знає її. Туди лізе *всьяк*, *кому* треба й не треба й т. інш.

II. Прислівники місця (найчастіше) й часу, набираючи значіння сполучників, так само можуть заступати собою *що* й конструкції типу *що він, що проти нього* й інші. Таке заступання можливе лише тоді, як релятивне речення стосується до іменників, що означають місце або час.

Приклади: Голодний люд без хліба-соли в своїх нетоплених хатах, *де* не прогляне світ ніколи, *де* глупа ніч, *де* рабський страх (М. Старицький). Аж ось, пройшовши ще днів зо п'ять, сказано їм, що вже недалеко те місце, *куди* їх гнали (П. Мирний). Смутний і невеселий сидів пан... *Халаяв-*

ський у своїм хуторі, у пустій хаті, *відкіль* повиганяв усіх з серця (Квітка-Оснів'яненко). З плачем ждемо тієї години, *коли* спадуть кайдани з нас (Л. Українка). Коли себе ти п'яний загубив?.. Чи в тую ніч, *як* з братом ти братався? (О. Олесь).

Порівняйге до поданих у цій рубриці такі, напр., фрази: Учитель повів його у велику хату, заставлену лавами, *за котрими* (цебто *де* або *що за ними*) сиділо багато хлопців (П. Мирний). Після похмурої темної ночі, *в котру* (цебто *коли*) не переставав хлюскати ланастий дощ, починало світати (П. Мирний). Карно й ділок підходили до того горбика, *на якому* (цебто *де*) сидів дурень (М. Хвильовий). Отам далі єсть яма, *в яку* (цебто *куди*) скидають сміття й-т. ін.

III. Частенько речення, де могло б бути *що*, приєднується до головюго дієприкметником на *-ний* чи *-тий* або дієслівним прикметником на *-ий*. У цих дієприкметниках і прикметниках у такому разі немов містяться функції *що* плюс відповідного дієслова (що могло б бути присудком, коли б фраза була з *що*).

Приклади: Марко сівав учити свого учня, *забитого, запамороченого* гнітючою системою клясицизму (Б. Грінченко), *цебто...* учня, *що був забитий, запаморочений...* Той жаль, *що* почуваю, нагадує лиш усміх, *застиглий* (цебто *що застиг*) на обличчі в мерця (М. Коцюбинський).

IV. Так само й дієприслівники на *-чи* й *-ши* можуть іноді немов заступати собою *що* плюс дієслово.

Приклади: Катерина, *маючи* (цебто *що мала*) чималій розум і самостійну вдачу, не завсіди годилася з материними поглядами (Б. Грінченко). Рід нашого Квітки, *бувши* (цебто *що був*) значним і вельможним родом, займав собі на просторі цюнайлюбіші займанщини (П. Куліш).

V. Часом речення, де могло б бути *що він* і т. інш., зв'язується з попереднім реченням конструкцією *а він, і він, а той*.

Приклади: Прийшов до них чоловік з города, *а він* того літа ходив у Київ, та й кає (Квітка-Осн.). Був собі один парубок і все *він* ходив гулять (Е.М. Гр.). Ой на горі садок стоїть, *а в тім* садку сосна (Гр. Тимч.).

VI. Кінець-кінцем є такі випадки, коли зворотам *що мав щось, що був із чимсь* може відповідати конструкція з (*із*) плюс орудний; напр.: Сашко їздив на якомусь дивному возикові *з трьома коліщатами* (= *що мав троє колішат, що був із трьома коліщатами*); *що* самі собою котилися й т. інш.

Отже, маючи багатенько засобів обмінати не лише *котрий* та *який*, ба навіть саме *що*, треба й орудувати тими засобами, а релятивно-сполучних, постпозитивних *який* і *котрий* не вживати.

§ 25. УВАГИ ДО ДЕЯКИХ ПРИКМЕТНИКІВ

I. Слово *той* часто трапляється в порівняннях, коли перед нами немає тої речі чи особи, що до неї ми щось рівняємо, і раніше ми про неї не згадували. В таких випадках слово *той* надає порівнянню більшої художньої сили й виразности, справляючи на нас таке враження, ніби ми добре знаємо те, до чого щось порівнюється.

Можна сказати, що в таких випадках *той* має силу своєрідного стилістичного article *déf.ni*, підсилюючи, конкретизуючи, унаочнюючи іменника.

Приклади: Розійдеться їх слава, як *той* дим (Л. Глібів). Немов *той* Дант у пеклі, стою серед бандитів (П. Тичина). Коні були, що *тії* галки (І. Франко). Басують під козацтвом коні, мов змії *ті* (М. Коцюбинський). Він—наче вічна *та* краса (О. Кониський).

Підсильне до іменника *той* буває й не в порівняннях; напр.: Не знаю, куди глянуть, як *той* рот стулить, де *ті* руки діти (А. Тесленко). Ти не здужаєш і встати, щоб хоч огонь *той* розвести (Т. Шевченко).

У деяких небагатьох специфічних випадках *той* лишається у фразі зовсім без іменника; здебільшого це буває тоді, як річ, що про неї говорять, що з нею щось рівняють, усім добре відома; напр.: Бійся пона, як *той* ладану (Номіс). Бувало, в педілю, закривши мінею, по чарці з сусідом випивши *мієї*, батько діда просить... (Т. Шевченко).

Без іменника *той* буває і в ходовій фразі: Як *той* казав (порівн. до рос. „как говорится“—взагалі).

II. Слово *самий* (із наголосом на „а“) означає крайній пункт досягнення при іменниках; напр.: Щось лізе вверх по стовбуру *до самого краю* (Т. Шевченко). Вітер гне тополю *до самого долу* (Т. Шевченко).

Слова *самий* на означення найвищого ступеня не можна вживати при прикметниках (див. § 20 п. II).

Форма ніякого роду *саме*, oprіч прикметникової сили, може мати в українській фразі й прислівникову, вказівну силу, відповідаючи російському „именно, как раз“; напр.: Тоді *саме* ярмарок був (А. Тесленко). Санаторієць захворів *саме* в тій кімнаті, де був Карно (М. Хвильовий).

III. Слово *самий* (із наголосом на кінці) означає одинокість, вибраність із загалу, одноманітність чи відокремленість; напр.: *Самий* борщ та борщ без нічого щодня (Сл. Гр.). У *самій* сорочці вискакує з хати на мороз (Сл. Гр.). Зостался *самі* вишкарки (Номіс). Тихо, сумно в тюрмі. *Самі* мух тільки й чуть (А. Тесленко).

Таке саме значіння має й нечлenna форма *сам*, стосуючись здебільшого до назов живих істот; напр.: Батько... мусів *сам* вечеряти (І. Печуй-Лев.).

Іноді *сам*, буваючи при іменникові, підкреслює ролю особи, показує на те, що забирає найбільше уваги; напр.: *Аж ось прийшов і сам пан.*

При *сам* буває іноді *один* (для підсилення); напр.: *Сам-один, як палець* (Номіс).

Тільки ж слово *один* не може заступати слова *сам*, цебто не можна сказати, напр., так: *Тут одні бур'яни* (треба: *Тут самі бур'яни*).

Слово *самий* може бувати при прикметниках, тільки не для означення третього ступеня; напр.: *У хаті лишилися самі малі діти* (цебто окрім малих дітей, нікого не було). Побачив яблука й нарвав *самих* зелених (цебто спілих не рван).

IV. У сполученнях *той самий, цей самий, такий самий* слово *самий* дужче підкреслює вказівність; напр.: *Це та сама Горинна?*— спитав Вольський (М. Хвильовий). *Цей самий* хлопець і вчора тут вештався. Знову я *такий самий*, як і був (А. Залинчий).

Сюди ж і *так само*, що його можна заступити словами *також, теж*; напр.: *Я так само поїду на поле.*

Той самий, такий самий означає ще подібність чи повторність; напр.: *Такий самий* годинник і в мене є. Він завжди говорить *те саме*.

Не слід говорити *той (цей, такий) же самий, один і той (же) самий, один і той же*.

Не слід уживати *остільки* (полонізм) і *настільки* (росіянізм) замість *такий, так*; напр.: *Він був такий* (а не *остільки* чи *настільки*) злий, що... Він говорив *так* (а не *остільки, настільки*) нудно, що спати хотілося і т. інш.

V. Про такі випадки, як *один одного* й інш., уже згадувалося (див. § 5 п. VI). Сполучення такого типу становлять собою цілісні групи; напр.: *Позабирались за плечі один одному, хитаються* (А. Тесленко). *Ідуть повстанці... один за одним* (П. Тичина).

Слово *один* може характеризувати неозначеність; напр.: *Приподять його в село одне* (А. Тесленко).—Сюди ж і ходовий західньо-український зворот „що ти за *один*“.

Форма ніякого роду *одно* іноді означає те, що по-рос. передають зворотами „не переставая, все время“; напр.: *Одно* вона нишпорить щось, *одно* вона вчиться (А. Тесленко).

Не можна замість *все одно* говорити *все рівно* (росіянізм).

VI. Слова *другий* та *інший* в українській літературній фразі слід відрізнити одно від одного. *Другий* (порівн. до рос. „второй“) має вужче проти *інший* значіння; напр.: *Де-кому можна, а іншим* (не *другим*) *зась*.

VII. Прикметники *кожний* та *жодний* сполучаються лише з однією іменника; напр.: *кожна* людина, немає *жодної*

падії й т. інше. Замість *жадний* уживають ще *жодний*; до обох цих слів не можна додати „ні“. А взагалі замість *жодний*, *жадний* краще вживати *ні один*, *ніякий*; напр.: нема *ніякої* падії, *ні одна* людина (= ніхто) не обходиться без цього й т. інш.

VIII. Слова *всякий* і *кожний* іноді немов збігаються своєю значіньми. А втім *кожний* має розподільно-числове значіння (див. § 6 п. VIII), а *всякий* характеризує щось гуртом; напр.: Ласоці *всякі* визрають з-за скла (Л. Теленко). Про це гаразд *усякий* знає (Л. Глібів), цебто *всі* знають.

Іноді слово *всякий* має в собі немов зневажливий відтінок; напр.: Це як *усякий* мені показуватиме, то я й не хочу робити.

IX. Не слід заступати зворота *не абиякий* словом *значний* (через вплив рос. „значительный“); напр.: *не абиякий* (а не *значний*) процент, *не абиякі* досягнення, *не абияка* робота й інш.

Слово *значний*, до речі, паразитує й деякі інші слова; напр.: *значне* (замість *велике*, *величеньке*) число, не буде *значної* (замість *великої*) помилки й т. інш.

§ 26. ПЕРЕДМИНУЛИЙ ЧАС

Передминулий час стаповить собою одну з найхарактерніших особливостей української мови проти інших східньо-слов'янських мов — російської та білоруської. Складається його з двох одна одній відповідних минулих форм — дієслова головного й помічного; напр.: *був узав*, *була застівала*, *було стало*, *були заграли* й т. інш. Послідовність складовин цієї конструкції буває різна; як у поданих оце прикладах, помічне дієслово може стояти перед головним, а може бути й навпаки: *глянув був*, *заплакала була*, *спинилось було*, *пішли були* й т. інш. На зміст фрази такі переміщення не впливають. Окрім того, між обома цими формами можуть у фразі бути й інші слова (див. далі в прикладах).

А означає український передминулий час, — як і в інших мовах, де він єсть, — чинність хронологічно-найпершу з двох чи кількох минулих: напр.: *я почав був* читати цю книжку (перший минулий факт), а потім *облишив* її (другий минулий факт) та й *заснув* (третій минулий факт).

Про свіжіші минулі факти не завжди й не обов'язково говорять чи пишуть; часто-густо їх лише мають на думці, а проте перший чи давніший минулий факт означають передминулою формою. Ця форма була споконвіку в українській мові, і досі її широко вживають на всій території етнографічної України.

Приклади з формами передминулого часу дійсного способу: *Еней був поточивсь* назад (Ів. Котляревський). *І був повернувся* знов він до їх (М. Вовчок). *Дунав був* їти на запорожжя і розпродав усе своє добро (П. Куліш). *Я як уцілів* раз *був* порону, так і пішла з тополі перекидя (А. Тесленко). Хомка пообідавши *був захрін*, а потім, одягнувши галіфе, чистив чоботи (В. Нечайівська). Дід одставив од себе мітлу, що цю *розмітав був* калюжі (В. Затрослав). *Трохи була не втопилась*, та жалі було кинуть близняточок (Т. Шевченко). Юзя... все думала про те, що *була сподівалась* забути (Л. Українка). Оришка сама раз *поклікала* до себе Оленку *була* (А. Тесленко). Перед очима *змалювалась* була живим мені докором книжка в жовтих палятурках, але я тільки нетерпляче скривився на неї (С. Васильченко). Софія спочатку *була злякалася* (Ю. Будяк). Та чому ж ти й маленьким *не пропало* було (А. Тесленко). Там *уложилось* було щось біля віялки, а він у нього склали (С. Васильченко). *Були* до хазяїна... *наняли*... так я... не злужаю... аж *захворів* був (А. Тесленко). З початку революції його *були підтяли* трохи (Ю. Будяк) і т. інш.

Іноді зворотами з формами передминулого часу говорять про те, що почалось було й не закінчилося; причини незавершеної ситуації звичайно зазначається в дальших реченнях; напр.: Шрам... вже сам *вийшов був* на попн. Як же піднялись козакі з гетьманом Остряницею, то й він устряв до козацького війська (П. Куліш). Петро *мав був* перечити. — Стій! не перечі.. — сказав задумавшись Жук (П. Мирний). Сайгор *думав був* піти з Григорієм, але потягнуло до ставка освіжитись від спеки нагартованого дня (М. Хвильовий). Апарх *хотів був* щось сказати, але в цю хвилину розтявся далеко оклик (М. Хвильовий).

Опріч передминулого часу дійсного способу, в українській мові є й передминулий час умовного способу; напр.: *Пропав би був* вівчар, та визволив комар (Л. Глібів). Він *би мене не був* так на жебри *пустив* (Ів. Франко). Та хоч *би* ж хоч карточка фотографічна після неї *зісталась* була (А. Тесленко). Я зайчика зустріла — дримав він на горбку — *була б* його *спіймала*, зозуля ізлякала: ку-ку (П. Тичина).

Як видно з прикладів, умовна часточка „би“ (після приголосних) та „б“ (після голосних) може бути й не при дієслівних формах, може прилучатися й до інших слів („він би, хоч би“ й інш.).

Ця часточка іноді навіть пишеться вкупі з деякими словами („щоб, якби“), та все одно вона показує на умовний спосіб; напр.: *Щоб* ти маленьким *був пропав!* (Ів. Котляревський). *І щоб* я не діждала *була* й бачить хазяйнування такого (А. Тесленко). *О, щоб* були мої *осліпли* очі, *було б* в душі ясніш й спокійніш! (Ів. Франко). „Какой ті

балван... ні скажеш — пі-рі-пі-ді-пя-та"... Га, щоб вони були видохли тобі! (С. Васильченко). *Якби був знав*, то й не співав (Л. Глібів). Баба була б і рада, *якби він був не вернувся* (Нечуй-Левицький). *Якби я не був* так усією істотою *полюбив* свободу, не був би я тепер терпів неволі (Ів. Франко). Серце боліло... сказати не вміло; а *якби було сказало*, то я б не любила; може, була б до криниці у гай не ходила (Т. Шевченко). *Якби була знала* — у колісці б придушила, під серцем приснала (Т. Шевченко). *Якби там між* руськими тими *знайшлося* було місце мені (А. Тесленко). А що *якби це були засудили* його? (А. Тесленко).

До умовного способу стосується й передминулий час із „бодай“ (рос. „о если бы“, достотно — „бог дай“); напр.: Одружилась, заховалась... *Бодай була не кохалась* (Т. Шевченко). *Бодай же я була не діждала* таке чути! (М. Вовчок). *Бодай тобі, мій сину, було позакладало* на той час або мені заціпило навіки! (С. Черкасенко).

! При „бодай“ може бути й „би“; напр.: *Бодай би був не народився*, як так життя своє кіпчаты! (Л. Глібів). *Бодай би я був не діждав!* (Л. Глібів).

У білоруській мові трапляється зрідка такий передминулий час, як і в українській мові, та білоруси вже не відчують його за особливу минулу форму. У російській мові ще менше натяків на передминулий час; трапляються вони здебільшого в початку казок, пісень тощо; напр.: „*Жил был царь, жила была баба-яга, жил был у бабушки серенький козлик, жили были три японца*“ й т. інш. Здається, що коли росіяни говорять „жил был, жили были“ й т. інш., то ці дієслова мають у їхній думці самостійне значіння кожне, цебто тут тавтологія щодо змісту. Непиразні натяки на колишній передминулий час можна вбачати ще в російських зворотах із „было, бывало“; напр.: „сел было, начал было, взглянула было, двинулись было, приходили бывало“ й т. інш.

Вплив цих російських „было, бывало“ подекуди помітний і на українській інтелігентській балаці, і на письменницькій мові. Приклади: Наум... схопивши шапку, *хотів було* втікати на двір (Квітка-Осн.). Зоня *було відстала* і падулась, але Юзя щось зашепотіла їй на пуху (Л. Українка). Семён Білаш *поткнувся було* в першу пару, але Качковський *визвірився на нього* (Л. Українка). Вона маленькою дівчиною *хотіла було* колісь купатись, та не встигла роздягтися, як біля неї виріс директорів син (М. Хвильовий). Анарх *хотів було* щось сказати, та несподівано пізнав, що язик йому паралізовано (М. Хвильовий). *Сунулась було*, з-осліпу, тоді до його *яксь безробітня акула* (з фейл. Іони Вочревісущого). Спочатку ми *було зраділи* (з фейл. того самого автора) і т. інш.

Всі ці вирази з погляду літературної норми — помилкові, неправильні.

В нуричній українській фразі не буває слова „було“, додаткового, цілком зв'язаного з минулими формами однини чолов. та жіноч. роду і з минулими формами множини, як це раз-у-раз буває, напр., у російській фразі типу „взяло було, ізглянула було, хотели було“ й т. інш. Щоб надати передминулих рис чинності, характеризованій формами, напр., „пішов, пішла, пішли“, українська мова додає до цих форм „був, була, були“, після чого маємо правильні конструкції „пішов був, пішла була, пішли були“, а не „пішов було, пішла було, пішли було“ й інш. Такого типу вирази становлять росіянізм в українській мові. Слово „було“ може бути додатковим лише до минулої форми ніякого роду головного дієслова: Серце боліло,.. сказати не вміло; а якби *було* *сказало*, то я б не любила (Т. Шевченко). Уже *було* й *найшлось* їх десятків зо два (Т. Шевченко). Так мене *було* *присутяжило* (А. Тесленко) й інш.

Про зворотні з „було, бувало“ див. ще в § 32.

§ 27. МАЙБУТНІЙ ЧАС

В українській мові взагалі є кілька способів висловити семантичний майбутній час, цебто значіння майбутнього часу.

I. Значіння майбутнього часу, як і в російській, напр. мові, має теперішня форма dokonаних дієслів; напр.: Я *перестрибну* й *присуну* до тебе свою крижину, а ти *перейдеши* (В. Винниченко). Надія *одурить* дурня, *осміє*, морозом очі *окує*, а думи горді *розвіє* (Т. Шевченко). *Вдарило* гучно ми дзвонами — псесвіт *обійде* луна (В. Чумак). Ой не клійте. гайворони, чумацького труну: накліювавшись *подохнете* коло мене вкуні (Т. Шевченко). *Розкуються* незабаром заковані люди (Т. Шевченко) й т. інш.

II. Майбутній час складається з дієменника головного дієслова й форм помічного дієслова „буду, будеш, буде, будемо, будете, будуть“.

Форми „буду, будеш“ та інш. звичайно стоять перед дієменником, а проте можуть бути й після нього; на змісті фрази це не відбивається. Такий тип майбутнього часу (складного) єсть і в російській мові, і в інших слов'янських мовах.

Приклади: I *буду* я над сонною водою зорі вечірньої з-над гаю *виглядати* (М. Філянський). Се ти мене *держати будеш*, як подяник русалку? (Л. Українка). Іїї Шрема розказував, як *жити* вони *будуть*.., як він *буде* *панувати* (Т. Шевченко). *Будемо* тебе *забрати* за податок (М. Черемшина). *І жити* самі *не будете* ви двічі (II. Тичина). Вони заставлять двері меблями і *будуть захищатись* до краю (М. Коцюбинський). А я *буду розповідати* (М. Черемшина) і т. інш.

III. Майбутній час в українській мові складається ще з дієменника головного дієслова й форм теперішнього часу від дієслова „няти“ (справді не „няти“, а—„яти“; в „няти“ додатоку „н“ пішов од колишніх прийменників-приростків „уьн-, сън-“; порівн. до старих „вняти, съняти“). Форми ці такі: -му, -меш, -ме, -мемо (-мем), -мете, -муть. Форми -му -меш та інш вийшли так: *иму* > *йму* > *му*, *имеш* > *ймеш* > *меш* і т. інш.

Форми -му, -меш та інш. в українській літературній мові бувають лише після дієменника головного дієслова й навіть пишуться вкупі з ним (мов флексія), ні на кого не спрямляючи вражіння окремого слова. Те саме — і в переважній більшості українських народніх говірок: *нести́му*, *брати́меш*, *співа́тимо*, *ходи́тимуть* і т. інш.

Приклади: Що ж ти *робитимеш*, синку, на чужій стороні?— Як живий буду, землю *оратиму*, рибальством *житиму* (М. Коцюбинський). Ох, чи *йтиме* ж той, кого люблю? (А. Кримський). До самої смерті *пам'ятиме* він цей випадок (В. Кузьмич). *Тужитимем*, аж поки нам за рік про тебе пам'ять не обридне (В. Самійленко). Так воно буде до віку, поки *житимуть* люди і поки *ростимуть* терни (Л. Українка).

Дієслова на -ся (скороч. -сь) приймають форми -му, -меш та інш. знов таки зараз же після дієменника, цебто перед -ся (окремї частини цієї конструкції пишуться вкупі); напр.: *дивитися* — *дивитимуся*, *дивитимешся*, *дивитиметься* й інш. „Дивитиметься“ — аналогічне, напр., до „він береться“, а не „він береся“, хоч і „він бере“ (без „-ть“).

Приклади: У свитину *вдягатимусь* (Т. Шевченко). Чи ви ще *гніватиметесь* на мене тоді, тату? (В. Ватрослав).

В західньо-українських говірках (у галичан, сказать би) -му, -меш тощо і -ся можуть бути ще й в інших комбінаціях; напр.: *дивити ся му*, *мити ся ме* й інш. У декотрих із тих говірок (напр., у гуцулів) форм -му, -меш та інш. уживається й перед дієменником, і взагалі окремо від нього. Такого типу провінціалізми, взагалі не вживані в літературній мові, подекуди трапляються в писаннях західньо-українських письменників.

Приклади: Обмию тебе в такій студеній воді, що *меш ревіти* не своїми голосами (В. Стефаник). Лягай вже коло мамн... що *меш робити* (В. Стефаник). Мій Андрійко вже до школи *не ме ходити* (М. Черемшина). Єк пип за церкву ни дбає — хто *ме дбати*? (Гн. Хоткевич). Яйця *муть*, кумочку, курку *учити* (Ів. Франко).

Іноді, звичайно, письменники вживають таких конструкцій навмисне, — щоб фотографічно передати місцеву балачку народню. А взагалі в зах.-укр. говірках форми -му, -меш... ще й досі відчувуються, як окремі й самостійні слова; поруч

із -му трапляється і йму; напр.: А зірниці ймуть світити (О. Фелькович). Йме ворогувати (М. Шашкевич).

В деяких випадках дієслово „няти“ взагалі має в укр. мові самостійне значіння; напр.: З брехні не мруть, та вдруге віри не ймуть (Номіс). Не ймуть нам віри без хреста, не ймуть нам віри без пона (Г. Шевченко). От і читай, і йми ти їм віри! (Г. Шевченко).

IV. Окрім цього, в українських західних говірках (Галичина, Поділля, Буковина, Покуття) єсть іще й інша конструкція майбутнього часу, а саме — сполучення форм „буду, будеш“ та інш. із формою минулого часу головного дієслова: *буду ходив, будеш робив, буде знала, будемо несли, будуть співали* й інш. У літературній мові таких конструкцій не вживається.

Приклади: Дівчинонько мила, що *будеш робила* на Україні далекій? *Буду хусти прала*, зеленого жита жала (Нар. пісня). Гнів *буде* як грім *гримів* (Б. Лепкий). Тоді вся громада *буде могла* кожному забезпечити таке життя (Ів. Франко). Діти... *будуть могли* ходити до школи (Ів. Франко) й інш.

§ 28. НАКАЗОВИЙ СПОСІБ

Наказовий спосіб український, як і російський, не маючи першої особи однини, має прості форми другої особи однини й множини та складні форми третьої особи однини й множини; напр.: *бери, беріть, хай бере, нехай беруть*.

I. Окрім цих властивих обом мовам форм, українська мова має тут проти російської одну особливість: — першу особу множини (архаїчне явище) з старовинним закінченням -ім (із -тьмъ, -имъ: *несьтмъ, велитмъ*), -імо -ймо (після голосних: *співаймо*), -ьмо або -мо (після приголосних: *линьмо силмо*).

Приклади: *Зробім* кінець своїм бідам (Ів. Котляревський). *Ходім* мерщій (Л. Глібів). Знаєте, *залишім* краще цю розмову (Л. Українка). Дай мені руку і в поле *біжім* (О. Олесь). *Летім* у край мій нещасливий, *летім* у мій невільний край (О. Олесь). *Візьмім, візьмім* на гострі леза! (П. Тичина). Що там замазувать! *Кажімо* правду! (Л. Українка). *Живімо* ж всі (М. Вороний). *Берімо* краще до роботи, *змагаймо*сь за нове життя (Л. Українка). *Ходім*, силу мій, *ходім*, синочку, *зігнімо*сь, як лози (О. Олесь). *Розкуймо* на зброю плуги (Л. Українка). *Сліймо*сь, друзі! Марній тузі піддаватися не слід (М. Вороний). Ну, *пиймо* краще... Та годі вам! *Пиймо* (М. Коцюбинський). *Кохаймо*ся, мій милий козаче, *милуймо*ся, *цілуймо*ся (Л. Глібів). *Побратаймо*сь на заздрість ворогам! (Л. Глібів). *Умиймо*ся краще (П. Мирний). *Збираймо*сь до гурту! (М. Хвильовий). Зараз тут його *убиймо*, на паль *посадімо*, по смерті ж його *оплачмо* і спятим *зробімо*! (Ів. Франко). *Сядьмо*, хлопче! (Г. Шевченко). *Повстаньмо* ж

тепер усі, як один (Л. Українка). *Покиньмо, кумо, Україну... та помакдруймо на чужину* (Л. Глібів). Та не плачмо, бо віджити ми ще годні! (О. Маковей). *Засипмо керилицю коло дороги* (М. Черемшина) й т. інш.

Російська мова, утративши цю просту форму першої особи множини наказового способу, вживає замість неї першої особи множини недоконаного теперішнього часу (напр.: „читаємі едемі молчимі“) часто з додатком „пу“ („пу, едемі“) або доконаного тепер. часу з значінням майбутнього („пойдемі посидимі понграємі“), додаючи частенько до цих форм закінчення другої особи множини „-те“; „сядеміте, читаєміте, ляжеміте, несеміте, идеміте“ й т. інш. Приклади: Да здесь должны быть тетерева, — *слеземте-ка* (Тургенев). *Умремте ж под Москвой* (Лермонтов). *Пойдемте-ка, господа, и мы, а то становится сыро!* (Чехов).

Через вплив російського „пойдеміте, идеміте“ в мові українських інтелігентів, деяких письменників і навіть у мові селян трапляється, напр., „ходіміте“; напр.: *Ходіміте* доленьку білагать (Л. Глібів). *Ходіміте* завтра залізо носить (А. Тесленко). Ну, та *ходіміте* парештіл (В. Винниченко). Наталка сказала:— *Ходіміте* на берег Торця (М. Хвильовий). *Ходіміте* складати умову (Л. Первомайський) тощо.

Нормально в українській мові буває не „ходіміте“, а — „ходімо, ходім“ (коли людям говорять „ти“) або „ходіть“ (увічлива форма). Приклади: *Ходім* відціль, біжим з цієї пустелі! (О. Олесь). Надівайте жупани та *ходімо* погуляймо (Т. Шевченко). *Ходіть*, пане Опанасе... Ось і шанка, рушаймо! (М. Вовчок). А вийдіть-ну сюди, дядьку Трохиме, *ходіть-ну* з нами (Нар. казка).

Часточка *-те*, показуючи взагалі на другу особу множини, не буває додатковою до першої особи множини. В народньо-масовій і пуричній письменницькій мові вона трапляється, напр., при словах *ке, на, ну, цить, геть*, надаючи їм значіння другої особи множини наказового способу (порівн. до „сипте. ріжете, плачте, вдарте“ й інш.). Приклади: *Кете* лиш кресало та тютюну (Т. Шевченко). А *кете* сюди люлечку (П. Мирний). Ой, *нате* вам, рибалочки, горілки папнється (Метл.). А то ще *нате*, мов, і вам (Л. Глібів). *Нуте ж, нуте*, косарі (Я. Щоголів). *Нуте* держіться, ляхи (П. Тичина). *Нуте*, діти, помаленьку розберіть твою брехеньку (Л. Глібів). „Та *цитьте*, чортові сороки!“ — Юпітер грізно закричав (Ів. Котляревський). *Цитьте*, діти! (Ів. Франко). *Цитьте!* гукунули й стратеги (П. Тичина). *Гетьте*, думи — ви, хмари осінні! (Л. Українка).

Часточка *-те* трапляється ще як відгук старого *єсте*; напр.: Ви-*те* прийшли вже, тату?... чому ви-*те* не граєте? (Л. Українка). Порівн.: Кого гудуть-*єсте*? (Т. Шевченко).

А ще частіше російська мова першу особу множини наказового способу висловлює складним виразом із „давай“,

давайте"; напр.: „давайте читать, давай писать, давай запоем, давай полегим, давайте учиться" й т. інш. Цей російський підсудок також прищепився в українській інтелігентській і письменницькій мові. Приклади: *Давай не будемо валяти дурня* (М. Хвильовий). Знаєте що? *Давайте покинемо про це...* Я кажу: *Давайте виберемо веселішу тему* (М. Хвильовий) і т. інш.

Пуританська українська фраза не потребує таких російських конструкцій із „давай, давайте", щоб обминати просту форму першої особи множини наказового способу: *не валяймо дурня, покинемо про це, оберімо веселішу тему* й т. інш. Окрім того, рос. фразам із „давай, давайте" можуть відповідати укр. звороти з „нум, нумо"; напр.: *Нум гуртом співають* (Л. Глібів). *Нумо, браття, нумо, товариство, нумо коні сідлайте!* (Етн. мат. Гр.). *Нумо, діти, нумо, нумо пошльнуймо!* (Сл. Гр.). *Нум, діти, паску їсти!* (Номіс). Ой нене, сум! *Нум плакати, нум!* (Л. Українка).

Зрідка першу особу множини наказового способу може заступати форма теперішнього часу докопаного. (Із значінням майбутнього); напр.: *Пограємось, погуляймо та пісеньку заспіваймо!* (Т. Шевченко). *Обнімимось, навіки зомлієм, мій соколе!* (Т. Шевченко). *Зігнімось, як лози, станем при дорозі!* (О. Олесь).

II. Друга особа множини наказового способу на *-іте* (а не *-іть*) була в старій мові. В нових письменників і в сучасній народній мові вона трапляється лише зрідка (архаїзм). Закінчення *-іте* має тепер уже стилістичне значіння, надаючи мові нюансів поважно-високого чи архаїчного тону.

Приклади: Кайдани *порвіте* і вражою злою кров'ю волю *окропіте* (Т. Шевченко). *Молітьсь, правді на землі, а більше на землі нікому не поклонітьсь!* Все брехня: *попи й царі!* (Т. Шевченко). *Замовчіте* ж ви, пишнії, ситі (І. Манжура). *Спіте*, паморені, *спіте*, знесилені (М. Чернявський). *Липте, хмари...* *Окропіте*, нас *благословіте* (П. Тичина). *Ждіте* волі (П. Тичина). *Робіте* — прокинувся вулик (П. Тичина).

Зрідка форми на *-іте* трапляються, мабуть, із вимог розміру; напр.: Рятуйте! *Поможіте!* *Ловіте* злодія, *держіте!* (Л. Глібів).

Буваючи переважно в поезії, в віршах, ці архаїчні форми тепер уже зовсім недоречні в звичайній посякденній мові; порівн.: „*іди́ть сюди*" й „*іди́те сюди*", „*бери́ть гроші*" й „*бери́те гроші*", „*бережі́ть кишень*" і „*бережі́те кишень*" тощо.

III. Значіння наказового способу набирає умовна форма з „*щоб*" у зворотах типу „*щоб ти знав, щоб ви знали*".

Приклади: *Загинє все, ти сам загинеш, і не згадають,—щоб ти знав!* (Т. Шевченко). *І золотої й дорогої мені, щоб знали*

ви, не жаль тобі долі молоді (Т. Шевченко). Ходімо в хату спочивать... Весела хата, щоб ти знала! (Т. Шевченко). Бодай кати їх постинали отих царів, катів людських! Морока з ними, щоб ви знали (Т. Шевченко).

IV. Форма другої особи однини наказового способу може стосуватися до першої особи однини; напр.: Він, бач, добро пропив, а я мовчи (С. Черкасенко).

Те саме трапляється й щодо інших осіб; напр.: Забрали гроші, поклали в кишені, а ми мовчи! (І. Тобілевич). *Пропай дай душа* без сповіді святої (Т. Шевченко). *Грець його бери!* Вчилась всім років, а тепер *сида* на селі та глечики *миї* (І. Тобілевич) і т. інші.

§ 29. ДІЄПРИКМЕТНИКИ

В українській мові є лише дієприкметники переємного стану минулого часу на *-ний* і *-тий*; напр.: *писаний, несений, пошитий, узятий* тощо. Сучасна й відома стародавня українська народньо-масова та добра письменницька мова не утворює й навіть давно вже не знає дієприкметників теперішнього часу прямого стану на *-чий* (црк.-сл.-*чий*), минулого часу прям. стану на *-ший* і теперішнього часу переємного стану на *-миї*. Дієприкметники на *-чий, -ший, -миї*, до речі сказати, дуже поширені в російській літературній мові, куди вони потрапили з мови церковно-слов'янської. В народній російській мові немає таких от, напр., дієприкметників: „кричачий, улыбающийся, пришедший, смеявшийся, преследуемый” і т. інші. В українській народній мові так само немає таких дієприкметників; замість них бувають описові звороти, дієприслівники на *-чи* та *-ши*, прикметники, іменники, дієприкметники на *-ний, -тий*. Цих самих способів обминати зниклі дієприкметники уживає й українська літературна мова. Візьмімо кілька прикладів:

а) Описові звороти замість зниклих дієприкметників: *Але той, хто їхав* (а не „їхавший”) оце тепер добре вторганим шляхом, не міг нічого того бачити (Б. Грінченко). *Минаючи і тих, що скачуть* (а не „скачучих”), і *тих, що плачуть* (а не „плачучих”), Петро протовпльавсь усе дальш (Ів. Франко). *Озвався сивий дід, що біля царици знаходивсь* (Л. Глібів), а не „знаходившийся”. *Якби я знав чари, що спляють* (а не „спляючі”) хмари (Ів. Франко) і т. інші.

б) Дієприслівники замість зниклих дієприкметників: *Бувши* (а не „бувший”) на всьому казенному, *не макчи* (а не „не мзючий”) великої недостачі в одежі, Максим не жалувал нічого свого (П. Мирний). Важко матері, *таке згадуючи* (П. Мирний), а не „згадуючий” і т. інші. Гіорвіи. це до § 12 п. VIII, де говориться про давальний із дієприслівником.

в) II, ікметники замість зниклих дієприкметників: *Серце, зомлієє* (а не „зомлівшее“) з муки, я зложу у дубовій трупі (Б. Грінченко). На *той* (а не на „слідуючий“) рік віддам свою дочку до школи. Згада козак *колишевє* (а не „минувшее, буншее“), згада та й заплаче (Т. Шевченко). Мушу сьогодні і завтра, і *дальшого* (а не „слідуючого“) дня ходити (Сл. Гр.). *Зверхня* (а не „пануюча“) кляса й т. інші.

г) Іменники замість зниклих дієприкметників: *Завідувач*, а не „завідуючий“. Тимчасовий *виконавець* (*виконувач*) обов'язків, а не „виконуючий“. *Керівник* справ, а не „керуючий справами“. *Мешканець* Харкова, а не „мешкаючий у Харкові“.

г) Дієприкметники переємні на *-ний, -тий* замість зниклих дієприкметників: *Вироблюваний* (а не „виробляемый“). *Висловлюваний* (а не „висловлюемый“). *Розбитий* аероплан (а не „розбившийся“). *Експloatовані* маси (а не „експloatуємі“) й інші

Не слід, звичайно, думати, що в укр. мові просто немає слів прикметникового типу на *-чий, -щій, -ший, -мий*. Такі слова єсть. Деякотрі з них—утворені від прикметників (*добрячий, багатющій, швидший*), а багато—й від дієслівних пнів. Тільки ж усі вони давно вже втратили свої дієслівні нюанси й праялять тепер за звичайних прикметників, характеризуючи сталу ознаку якоїсь речі чи істоти; напр.: *робучий, сліпучий, трудоцій* (а не „працючий“, напр., люд), *видющій, зцілюцій, відомий, рухомий, знайомий* і т. інші. Ці дієслівні прикметники часто-густо не подібні своїм виглядом або наголосом до утворюваних (проти законів укр. мови) дієприкметників того самого дієслівного пня; напр.: „*акуча* говірка“ (від „акати“), а не „акаюча“. „*Блискуча* зірка“, а не „блискаюча“. „*Маюча* людина (наголос на „ю“: маюча), цебто заможна, а не „маюча“ (з наголосом на „а“), й т. інші.

Звичайно, бувають випадки, коли, напр., українські письменники або утворюють від себе дієприкметники на *-чий, -щій, -ший, -мий*, або декотрим наявним прикметникам із тими самими закінченнями надають невластивого їм дієслівного значіння й уживають їх (зросійська) так, наче вони дієприкметники.

Приклади з непуричними дієприкметниками: З *бадьорячим* трепетом вона відчувала, що й дівчина може зробити багато (Ю. Будяк). Нема *бажаючих*? (О. Вишня). Останнє світло *помершого* дня (М. Коцюбинський). На *всєсвіт прогнивший* ми бурю несем (Черв. Вінок). *Незадовољняємих* жадань (Черв. Вік.). *Нестерпимий* тягар (В. Еллан). *Невтїшим*а тоска (Ів. Франко). І *незчислимї* папахиди (П. Тичина) й т. інші.

Такого типу сурогатів можна подати багато, але це не промовлятиме за масовість цікавого нам явища. Коли об'єк-

тивно порівняти ці сурогати до тих випадків, де їх нема (а могли б при певних умовах бути), то їх слід назвати винятками, непорозумінням, збоченнями — та й годі. Наявність цього намулу в укр. інтелігентській і письменницькій мові звичайно пояснюють впливом російської літературної мови. Це — правда. Іноді тут доводиться вбачати й безпосередній црк.-слов'янський вплив (напр., у Шевченковій мові). Не обійшлося тут і без польського літературного впливу (на галичан, напр.). Опріч црк.-сл., рос. та польськ. впливу, до поширення в укр. інтелігентській балазці й письменницькій мові непуричних дієприкметникових словотворів причинився пізніше ще один чинник. Це — деякі граматники укр. мови, куди необачні автори заводили рецепти з црк.-сл., рос. і польських граматик, забуваючи про природу укр. мови.

Цілком зрозуміло, що такі елементарні граматики не могли не справляти відповідного вражіння на масу українських громадян і школярів (по-первах!); вражіння те ще дужче уїдалося в голову тоді, як на укр. мовлянина методично впливало літературне російське або польське оточення, рос. або польськ. літературний дієприкметниковий узус.

Отож і не дивно, що в наших інтелігентів взагалі траплялися й досі трапляються оті дієприкметникові *чий, щий, ший, мий*.

Проте за останніх років в українському друкованому слові й інтелігентській балазці дуже зменшилося дієприкметникових словотворів на *чий*, а надто на *мий* і *ший*. Можна бути певним, що невдовзі ці сурогати зовсім зникнуть, і українська літературна мова стане ще чистішою й правильнішою з народньо-масового погляду.

Подам іще трохи прикладів, що можуть ілюструвати обмишання неживаних дієприкметників, із творів Лесі Українки: „І Дарка ж бідна, Золничко“, *благальним* (а не „благающим, благаючим“) голосом промовила Юзя. Вже диявол клацає зубами, *заблуканих* (а не „заблукавшихся“) готовий поглинути. Фортунатова жінка бліда, *задихана* (а не „здохавшая“) вбігає. Єпіскоп стоїть *задуманий* (а не „задумавшийся“). „Громова зона“ обороняє межі цивілізації від *запізнених* (а не „запізнившихся“) у громадському розвитку „варварів“. Юрма народу *незчисленна* (а не „незчислима“). Молодий пророк-снівець... кидається межі двох *посварених* (а не „посварившихся“) пророків. Скелі... *потріскані*. *Невблаганна* Мойра. *Незагойні* рани. Два табори були *непримиренні*. П'ять віків провадив Єгипет свої *нескінченні* війни.

Або от, напр.: У нас на заводі два тижні йде *чергована* (рос. „перемежающаяся“) забастовка (Ак. Сл).

§ 30. ПЕРЕЄМНИЙ СТАН

І. Форми переємного стану в українській мові, як і в інших мовах,— складні. Їх утворюється з дієприкметників на *-ний, -тий* головного дієслова й відповідних до часу форм помічного дієслова *бути (бувати)*. Форми теперішнього часу помічного дієслова *бути* в сучасній мові здебільшого обмінюється. У давній книжній мові вони були звичайним явищем, хоч їх і тоді вже іноді обминали.

Примітка. У галичан-інтелігентів через польський літературний вплив вживається ще тут (замість форм від *бути, бувати*) дієслово *зістати*; напр.: *зістає битий, зістану битий* і т. інш. Такого типу полонізми, звичайно, треба забракувати.

У переємному стані буває лише три часи: теперішній, минулий і майбутній. Передминулого часу переємного стану в українській мові немає.

Приклади з теперішнім часом переємного стану: В тебе хата *неметена*, в тебе свита *позичена* (Чуб.). Потайники вже *зроблені* (Т. Шевченко). Собака десь *номандрувала*, і в хаті *вибито* вікно (Т. Шевченко). Вона *просватана* за чигиринського полковника (Т. Шевченко). Чого ж тепер заплакав ти?.. Що серце *порване, побите?* (Т. Шевченко). Зов'янь тихо, поки твоє серце *не розбите* (Т. Шевченко). „Чурек і сакля“— все твоє,— воно *непрошене, не дане*,— ніхто не возьме за своє (Т. Шевченко). Кінь *утомлений*, копита *розкуті, розбиті*, сиделечко *мережане зопуте, не-вкрите* (Т. Шевченко). Край берега у затишку *прив'язані* човни (Л. Глібів). Усе *відкрите* в нас тюремним ключарям (Л. Українка). Думки його *збудовані* на мріях і жаданнях великих пролетарських мас (В. Кузьмич). Ви є у нас від самого царя *настановлені* (Квітка-Основ'яненко) і т. інш.

Приклади з минулим часом переємного стану: Фурман у того пана *був зіплений* не з доброї руки (Чуб.). Льохи, де *був захований* шляхетський скарб, і досі видно (Т. Шевченко). Зиновій Богдан і син його Тимофій *були поховані* в Суботні (Т. Шевченко). Ти сповнив задачу, що *була* тобі *надана* (І. Франко). Аби Андрійко *вдоволений був* (А. Тесленко). Одав три карбованці, що ще *не взяті були* (А. Тесленко). Ганюся *була* вже *заслатана* (Плуг). Наче не все ще на святі *казаче було* (Плуг). Товариство *було приголомшене* (Плуг).

Приклади з майбутнім часом переємного стану: Я *буду бита* від свого татчика (Гол.). *Буде* його душа од бога пеклом *карана* (Март.). Мовчи! почують—*будеш битий!* (Є. Гребінка). Одчиняй!.. Бо *будеш битий!*.. Олчиняй! (Т. Шевченко). *Буде бите* царями сіяне жито (Т. Шевченко). *Буде* головонька снігом *покрита* (Л. Глібів). Хто завтра не вийде на роботу, той *буде поштрафований* (В. Кузьмич) і т. інш.

А от ще один приклад: *Ще щодня бував і битий* (Є. Гребінка).

II. У народній українській мові і в старших письменників при формах переємного стану замість поширеного тепер (через російськ. літературний вплив) орудного дієвої особи раз-у-раз уживається конструкції *від* плюс родовий.

Приклади: *Твоя корова зіпсована від Ідної чарівниці* (Етн. Зб.). *А карабин мальований, від цісаря дарований* (Гол.). *Земля від бога зроблена* (Сл. Гр.). *Був спокушуваний від сатани* (Сл. Гр.). *Ти ще будеш битий від мене* (Ув. Кур.). *Діточки твої... зовсім обиждені від вітчима та від нових дітей* (Квітка-Осн.). *Розів'ється він не так, як йому звелять навчені від чужоземців сусіди* (П. Куліш). *Хмельницький, поставлений від царя* замість Мазепи, знаходився тоді в Гетьманщині (О. Стороженко). І нараз, *од біса пхнутий*, полетів наш батько в кручу (В. Сомійленко). *Він проклятий від бога* (Л. Українка) *Навіщо завдавати ще тортури, коли я й так засуджений від тебе!* (Л. Українка). *Вони начальники від бога дані?*—Від бога? Від якого? (Л. Українка) і т. інш.

Це — органічні українські конструкції, і уникати їх не треба. Вони бувають і при дієсловах з—ся; напр.: *Вони... в своїх розпорядках урядкувалися від гетьманів* (О. Стороженко) й т. інш.

III. Тимчасом здавна в українській книжній мові поруч із такими конструкціями траплявся й орудний дієвої особи.

В народній укр. мові такого типу звороти дуже раритетні; напр.: *Ви хороші, та на чортові гроші, а ми погані, та богом кохані* (Номіс).

Вживання при переємному стані орудного відмінка назов живих істот взагалі невластиве слов'янським мовам народнім. Найширше його вживано в старо-болгарській (церковно-слов'янській) мові, де, очевидно, він ставився собою наслідування архаїчної мови, а потім (через консервативність кожної книжної мови) просто закоренився. Церк.-сл. орудний дієвої особи вплинув і на старосербську книжну мову, і на книжну українську, і пізніше — на російську. У сучасній українській мові літературній орудний дієвої особи дуже поширився, безперечно, через вплив російської літературної традиції.

У декотрих старших навіть письменників (напр., у Т. Шевченка), не говорячи вже за пізніших, трапляється лише орудний дієвої особи при формах переємного стану.

Приклади з творів Т. Шевченка: *Якби взять і всю мізерію з собою, дідами крадене добро, тоді б остався сиротою з святими горами Дніпро. Стоїть дерево високе, покинуте богом. Всі були побиті гайдамаками. Розруйнували старосвітський будинок, Богданом піби будований.*

Аналогічно до цього й орудний дієвої особи при дієсловах на *-ся*; напр.: І навіки *прокленетесь* („будете прокляті“) *своїми синами* (Т. Шевченко). За грішній, мабуть, діла *караюсь* я в оцій пустині *сердитим богом* (Т. Шевченко).

Ці письменицькі традиційні орудні назов дієвих осіб слід би обмежити, їх не слід надуживати. Теперішн., минул. і майбутній час переємного стану слід би, де тільки можна, заступати конструкціями прямого стану, а при переємних дієприкметниках варто якнайчастіше вживати *від* плюс родовий відмінок (коли на це дозволяє лексичне значіння дієслова).

IV. З орудним дієвої особи (назви людей, взагалі—живих істот, коли вони не правлять за знаряддя й т. інш., назви людських колективів, а так само назви містичних істот, як от „бог, чорт“ і т. інш.) не можна плутати орудного засобового, знарядного („чим?“) і способового („як?“). Звичайно, засобом-знаряддям може бути й жива істота („лани *братами* оремо“), найчастіше—тварини („Іхати *кіньми*“).

Приклади: Ведуть коня вороного... А на йому сиделечко *хустиною вквите* (Т. Шевченко). А розумне ваше слово *брехнею підбите* (Т. Шевченко). Раз *добром нагріте* серце вік не прохолоне (Т. Шевченко). *Торбинками обвішаний* його повожатий (Т. Шевченко). *Скована жахом*, я погляд спустила додолу (Л. Українка). Вийди, кохана, *працею зморена* (М. Старицький). *Стіл застелений був скатертинкою* цяцькованою (А. Тесленко.) і т. інш.

Такий орудний буває, звичайно, й при дієсловах із *-ся*; напр.: Поле *крилося туманом* (Т. Шевченко). Улиці базари *крились трупом* (Т. Шевченко). Не *китайкою покрились* козацькі очі (Т. Шевченко).

V. Щодо вживання переємного стану, то в українській народній мові він трапляється раритетно (це не стосується до дієприкметників на *-ний*, *-тий*, що вони, до речі, раз-у-раз мають таке саме значіння, як прикметники). Замість конструкцій переємних уживають зворотів із прямим станом; із тих зворотів, звичайно, буває добре видно, що хтось чи щось в об'єкт чинности, а не виконавець її. Отже з погляду масово-народньої фразеології далеко краще сказати, напр., „мене б'ють“ (а не „я битий“), „мене покликали“ (а не „я був покликаний“), „його зустріли“ (а не „він був зустрінутий“), „тебе запишуть“ (а не „ти будеш записаний“) тощо. У літературній мові, звичайно не можна, обійтися без конструкцій із переємним станом. Тільки ж, справді, ми тих конструкцій часто вживаємо без пуття.

Вони годяться в мові лише тоді, як треба не самому дію, не чинність підкреслити, а—наслідок її,—ту ознаку (підмета), що стала властива якійсь особі чи речі після впливу на неї котроїсь чинности. У зворотах із переємними

конструкціями (особовими, підметовими)—найголовніший момент такий: підмет і його ознака (а не дія). Напр.: „А кінь наш був погано підкований“; у цій фразі сила зовсім не в тім, що нашого коня хтось погано „підкував“ (дія); нам цікаво лише те (в цьому разі), що наш кінь має саме таку ось ознаку—„підкований погано“ (прикмета). Порівняйте ще такі фрази: „Мовчи, бо будеш битий“ і „Мовчи, бо ми тебе битимемо (вони тебе битимуть)“; у першій фразі маємо на увазі наслідок дії—ознаку (прикмету) підмета; у другій фразі—саму дію.

Насамкінець завважу, що в наших газетах і наукових працях аж надто часто трапляється недоречний переємний стан; те саме явище й у всякого типу канцелярщині; приклади: Нарешті *був вироблений* статут; там ще торік *була відкрита* хата читальня; у нас *будуть організовані* курси; коли вже *буде переведена* в життя постанова №; за хабар він *був звільнений* з посади й т. інш. У всіх цих випадках мали б бути конструкції з прямим станом або (де можна) безпідметові з присудком на *-но* чи *-то* (див. § 31).

§ 31. ДІЕСЛІВНІ ФОРМИ НА „-НО“, „-ТО“

I. Від дієприкметників переємного стану на *-ний*, *-тий* в українській мові утворюється особливі форми на *-но*, *-то*: *писано*, *взято*, *кликано*, *сказано*, *накрито*, *зашифо* й інш. Ці форми були колись дієприкметниками ніякого роду переємного стану й погоджувалися з підвідним іменником. Та віддавна вони набули собі в українській народній мові цілком самостійної і лише присудково-дієслівної сили (як, напр., і колишні дієприкметники типу „був, була, було“ й інш.). Ніяких інших функцій, окрім дієслівно-присудкових, ці форми в укр. фразі не мають і своїм навіть закінченням різнять проти сучасних дієприкметників ніякого роду. Дієприкметники ніяк. роду закінчуються на *-не*, *-те*, а ці форми—на *-но*, *-то*. Отже не все одно: „розбите вікно“ (яке вікно?) і „розбито вікно“ (хтось розбив вікно).

Ті речення, де бувають присудки на *-но*, *-то*,—неодмінно безпідметові, себто—без назовного відмінка (підметового). Та й взагалі в реченнях із присудком на *-но*, *-то* не тільки не буває підмета (назовного відмінка), ба здебільшого навіть ніяк не згадується про дієву особу, про ініціатора якоїсь чинності. Говорячи це, я маю на увазі назви живих істот (коли ті істоти не правлять, звичайно, за знаряддя). Зрідка лише в реченнях із присудком на *-но*, *-то* трапляється натяк (не назовний відмінок, не підмет) на дієву особу.

Приклади безпідметових речень із присудком на *-но* й *-то*: Хлопців молоденьких *забито* в кайдани (Нар. пісня). Де ж той хлопець дівся з чорними бровами?. Чи його *убито*, чи

в полон *забилито*? (Нар. пісня). Коли б мені знати, чи моїх братів *постреляно*, чи їх *порубано*, чи їх живих у руки *забрано* (Нар. дума). *Пошрамовано* його вздовж і впоперек (П. Куліш). А їм пеначе рот *зашило* (Т. Шевченко). *Казаки* в середу новобранців везти по обіді (М. Вовчок). А чи ж *дозволено* нам думати (Л. Глібів). Невже ж тобі на таблицях залізних *записано* в сусідів бути гноєм? (І. Франко). Якова за ніщось *розстріляно* (П. Мирний). Сітку *складено* в човни (Нечуй-Лев.). За ці три дні уже всіх панів навколо *зграбовано* (М. Чернявський). *Закреслено* палічками сюди й туди цілих два рядки (А. Тесленко). Ой, де ж ти був, мій зрадничку, як в бік мене *улучено*, як *в'язано* і *мучено*, і *топтаю*, і *палено*, і глиною *привалено* (О. Олесь). Так *зафіксовано* в присуді (В. Кузьмич). Два роки тому його, молодого хлопця, *послано* на село (І. Кириленко) і багато інш.

II. Коли б ми були повернули таку безпідметову конструкцію на підметову (книжну), то знахідні, відм., залежний від присудка на *-но* чи *-то*, став би в фразі за підмета. Визмімо для такої операції останній приклад; з нього вийде отакий зворот: „*Два роки тому він, молодий хлопець, був посланий на село*“.

На знахідні, відм. при присудках на *-но*, *-то* я звертаю увагу от із яких причин: цього знахідного іноді зовсім здря дехто вважає за назовний. Така помилка буває тоді, як у фразі є одиниця іменника або прикметника ніякого роду.

Приклади з присудком на *-но* або *-то*, де є залежний від тих присудків знахідний одиниця ніякого роду іменників або прикметників: Під жартом *сховано добро* (Л. Глібів). *Ваше діло передано* на досліджування (А. Тесленко). Ой у полі *жито* копитами *збито*... Червоною китайською *личенько* *новито* (Нар. пісня). *Се мені приготовлено* (Л. Глібів). *Все це звалено* на „крест'янський союз“ (А. Тесленко). Мені й сіяти буде нічим, до того *забрано все* (В. Кузьмич) і т. інш.

У цих прикладах слова „діло, добро, жито, личенько, все, це“ треба вважати за знахідні відмінки (див. до цього § 5 п. п. IV і V).

III. При дієслівних формах-присудках на *-но* й *-то* у народній українській фразі не буває (це—закон!) орудного діяльника. Не можна по-народньому сказати, напр., так: „*мною одержано листа*“; треба „я одержав листа“. За можливість орудного діяльника, звичайно, не можуть промовляти звороти старі книжні й оцерковнослов'янені фрази взагалі.

Чужомовний орудний діяльника, хоч він і противний язиковим звичкам українського народу, дехто з наших письменників і взагалі інтелігентів заводять у свою мову.

Приклади: Багато тих перлів *замито* пісками, ще більше по світі *загублено* нами (М. Чернявський). *Що зроблено*

нами на місцях для розповсюдження газети? (Вісти). *Студентом Лучицьким—членом партії соц.-революціонерів зроблено замах на життя...* (В. Кузьмич). Такі відомості *Чемберленом одержано* (Вісти). Його батька *забито грабіжниками* (Вісти) і т. інш.

До назов осіб треба прирівняти цілком і назви людських колективів. Отже сюди стосуються й такі приклади: *Правлінням колонії оформлено вже комуністичну фракцію* (Вісти). Пропозицію партії... *відхилено більшістю* 66 голосів проти 42 (Вісти). Ухили лєнінградської організації *засуджено З'їздом* (Плуг).

Все це—результат наслідування російської літературної мови, і—наслідування зовсім непотрібного. Орудний діяльника рідко буває навіть у такій собі інтелігентській балаці, і дозволяти його—це значить виявляти просто якийсь нерозбірливий лібералізм.

Тут же зазначу, що при присудках на *-но, -то* іноді буває в українській фразі конструкція „від“ плюс родовий, що немов патякає на діяча; напр.: *Що від бога надано, від милого прислано. Що від бога суджено, то від людей не розлучено. Сього слова нам не дано від господи христа* (Л. Українка) і т. інш.

Отже, напр., замість говорити „Найголовніші правила правопису *встановлено Академією Наук*“, треба в згоді з народньою традицією вжити зворота: „*від Академії Наук*“.

IV. З орудним дієвою особи не можна плутати орудного засобового й способового (порівн. § 30 п. IV). Орудний засобовий і способовий при присудках на *-но* й *-то* можуть бути.

Приклади: А в тому саду чисто метено ще й хрищатим *барвіночком дрібно плетено* (Нар. пісня). Нам спину, як *києм перебито* (Нар. пісня). Сирою *сирницею* назад руки *пов'язано* (Нар. дума). Де-де *шальовкою* *вкрито* (А. Тесленко). Ой у полі жито *копитами збито* (Нар. пісня) й т. інш.

V. Українській мові аж ніяк невластиві такі фрази, де до присудків на *-но* й *-то* бувають додаткові форми помічного дієслова „було“ й „буде“.

Отже помилку проти нормальної української фрази становлять ось ці, напр., конструкції з „було“, що їх аж надто рясно в сучасній інтелігентській мові, в газетах, у наукових та інших писаннях: *Було засіяно* десятину з чвертю землі (Ів. Шевченко). Батала... *постановлено було* послати в Червоне Козацтво В. Кузьмич). В Польщі П *було заарештовано* (Г. Брасюк). Її *підсипано було* чогось у питво (Ю. Будяк). У всіх установах *організовано було* гуртки українознавства (Вісти) й інш.

У старших письменників такі звороти з „було“ трапляються зрідка, та й то не в усіх.

Конструкції з „буде“ (недоречним) так само тепер поширені, але їх далеко менше, як із „було“. Приклади: А щоб краще на-вік ті сліди збереглись, *буде зроблено* з нас пре-парати (В. Самійленко). Підойму *буде зламано* (П. Папч). В кожну радянську хату *буде проведено* дрота (О. Вишня). Скоро *буде закінчено* перший радянський будинок (І. Кириленко). Хуліганів *буде притягнуто* до відповідальности (з газети) й т. інш.

VI. Форми на *-но* й *-то* характеризують лише минулість; отже додаткове до них слівце „було“ цілком зайве (бо й без „було“ форма, напр., „сплюндровано“ означає минулу чинність). А слівце „буде“ просто недоречне й максимально дике при присудках на *-но* й *-то*.

Взагалі кажучи, виразу типу „було зроблено, буде зроблено“ становлять украй невдалу контамінацію українського безпідметового речення з присудком на *-но, -то* (*листа написано, козаченька вбито*) і російських літературних зворотів типу „письмо написано (было, будет), жребий брошен (был, будет)“ і т. інш. Річ бо в тім, що в російських фразах типу „дело сделано“, „письмо написано“, „прилежание поощрено“ й інш. форми „сделано, написано, поощрено“ становлять собою теперішній час переємного стану (без помічного „єсть“; порівн. до старого „письмо написано єсть“). Ідучи від таких російських (і церк.-сл.) виразів, наші автори починають і українські неособові форми на *-но, -то* відчувати за теперішній час переємного стану. Загубивши нормальне чуття до укр., напр., „написано“, наші автори, коли їм треба означити минулість, і додають до того „написано“ недоречне „було“; на означення майбутності вживають при „написано“ недоречного „буде“. А що від конструкцій типу „був вироблений статут, була заснована спілка, буде переведений перепис“ і т. інш. дуже відгонить книжною штучністю, то наші автори, намагаючись висловитися піби по-українському і перебуваючи тимчасом у лабетах російської фрази, дають калічні зпороти: „було вироблено статут, буде засновано спілку“.

VII. Тепер подам іще трохи неправильних фраз із поправними парлянтами до них.

а) „Мною негайно зроблено було належний запит“ (газ. „Комуніст“). Це—переклад російського офіційного повідомлення; в газ. „Вісті“ ця фраза—правильна: „Я негайно зробив запит“.

б) А от знову те саме повідомлення наші газети різно перекладають. У „Комуністі“: Там *було зроблено ними* трус. У „Вістях“ правильно: Там *вони зробили* трус.

в) „Далеко стоїмо від гасла, що *висунуто було партією*“ (Вісті). Треба: „Далеко стоїмо від гасла, що його *висунула партія*“. Гірше (бо по-книжному): „Далеко стоїмо від гасла що *висунуто було партією*“.

г) „Цю нараду *скликано* було міжнароднім соціалістичним бюро” (Вісти). Треба: Цю нараду *скликало* міжнароднє соціалістичнє бюро. — Далеко гірше: Ця нарада *скликана* була... бюро.

г) Постановою міністерства... Його *було* *заслано* (Вісти). Треба: „За постановою міністерства... Його *заслано*” (без „було”).

д) „Так *було* *вирішено* Комітетом” (Плуг). Треба: Так *виріши* Комітет.

е) „Лікар... посвідчив те, що вже *було* *посвідчено* й лікаркою” (Плуг). Треба: Лікар... посвідчив те, що вже *була* *посвідчила* й лікарка.

є) „Безпритульність *буде* *ліквідовано*” (з газ.). Треба: Без притульності *зліквіду*ють. — Далеко гірше: Безпритульність *буде* *ліквідована*.

ж) „Що *зроблено* нами на місцях?” (з газ.). Треба: Що *ми* *зробили* на місцях?

з) „Будинок *зруйновано* було зовсім”. Треба: Будинок *зруйновано* зовсім і т. інш.

§ 32. ПРО „БУЛО, БУВАЛО, БУВАЄ”

І. У літературній українській фразі не має бути слова *було*, додаткового до минулих форм однини чолов. й жіноч. р. та минулих форм множини, як, напр., у російських виразах типу „взял было, взглянула было, хотели было” й т. іш. Додаткове *було* може бути лише при минулій формі ніякого роду, становлячи вкупі з нею конструкцію передминулого часу (§ 26); напр.: Так мене *було* *присутяжило* (А. Тесленко). Отже фрази типу „Він *було* *думав* залицятися до протопонівни” (Квітка-Оси.) й інш. треба вважати за російіізми й не вживати їх.

Форма *було* може бути додатковою лише до тих фраз (із підметами всіх родів і чисел), де за присудка править форма теперішнього часу недоконаного й доконаного (із значінням майбутнього часу; див. § 27 п. 1). В таких випадках *було* надає чинності в минулому недоконаного, або повторного характеру з відтінком „іноді”.

Приклади: Коли *було* *заговорить*, то усе таж звичайно розумно (Квітка-Оси.). Отут *було* на цвинтарі я з дітьми гуляю... А гетьманша *було* *вийде* та й кликне в будинок (Т. Шевченко). *Сидимо* *було* день при дні у дівочій та робимо (М. Вовчок). Учителю *було* *не навітшається* ним,—усе було по щічках його, по щічках (А. Тесленко). Як тільки Роман *вилізе* *було* на вікно, школярі в клясі підіймуть регіт (С. Васильченко). Як іти *було* *зберуся*, все немов чогось боюся (Я. Щоголів). Ти *було* *ій* *робиш* веретенця (Л. Українка).

Із таким вставним додатковим *було* не треба плутати, напр., таких випадків: *Було* колись—на Україні *ревіли* гармати, *було* колись—запорожці *вміли* панувати... *Було* колись—в Україні лихо *танцювало* (Т. Шевченко). В усіх цих фразах слово *було* зовсім не стосується до минулих часів „ревіли, вміли, танцювало“. Тут кожний із цих минулих часів і кожне *було* єсть самостійні присудки окремих самостійних речень.

II. Додаткові вставні *бувало* й *бував* (*бува*) трапляються при всіх часових формах дієслова.

Приклади: Про зелені садки, про пахучі квітки ми *бувало* під кобзу *співаєм* (П. Куліш). Малим *бувало* я *сідаю* під липою (О. Федькович). Не хотіла, щоб її хвилювання помітили, щоб не *посміялись* *бував* (В. Нечайська). *Бував* в неполі іноді *згадаю* своє стародавнє (Т. Шевченко). Раю вам цього не знати, щоб не *завадило* *бував* (Т. Шевченко).

А втім *бувало* й надто *бував* переважно зв'язуються з формами теперішнього часу, а не минулого.

III. Конструкція *було* плюс дієменник характеризує іноді передминулу чинність, надаючи їй нюансів умовного способу навіть і тоді, як при *було* немає частки „б“.

Приклади: Та *було б* не *рубати* зеленого дуба,—та нащо *було брати*. коли я нелюбав? (Нар. пісня). Гей, вернітесь, літа мої... Не вернемось, не вернемось, бо нема до кого: та *було б* нас *шанувати*, як здоров'я свого (Нар. пісня). Отож тобі, царю, за Байдину кару! *Було* тобі *знати*, як Байду карати: *було* Байді голову *істяти* (Нар. пісня). Бач, жіно, *було* його малим не *пускати* горобці дерти (І. Нечуй-Левицький). Дурний чоловік був! *Було* *шануватися*, стати офіцером (І. Франко).

IV. При присудкових переємного стану формах на *-но* й *-то* слова *було* вживати не можна (див. § 31 п. п. V і VI); у конструкціях із переємним станом *було* може бути лише при дієприкметниковій формі ніякого роду на *-не* й *-те*, ставлячи вкупі з нею книжний минулий час переємного стану; напр.: *Було висловлене* побажання. Все це *було казане* й раніше і т. інш.

Замість таких зворотів краще вживати конструкцій із прямим станом; напр.: *Висловили* побажання. Все це *казали* й раніше й т. інш.

§ 33. ПРИЙМЕННИКИ

Не всі відтінки нашої думки й не всі конкретні ситуації ми можемо означувати в мові самими відмінковими формами. Дуже часто, щоб нюансніше (отже й досконаліше) висловитися, ми вживаємо конструкцій із прийменниками. Крім того, місцевого відмінка ми вживаємо лише з прийменниками (див. § 15).

Усіх конструкцій із прийменниками ми не подаватимемо, а візьмемо лише декотрі з них.

Для зручності розмістимо конструкції за абетним порядком прийменників.

1. *Без* у літературній українській мові, як і в переважній більшості народних говірок, буває лише з родовим відмінком. А означає ця конструкція відсутність, брак чогось або когось; напр.: А вже мені старенькому *без кобзи* пропадати (Нар. дума). Наші шаблі заржавіли, мушкети *без курків* (Нар. пісня). Дитина *без матері* плаче (Т. Шевченко). *Без міри* пороху підсипає (Нар. дума). А *без долі* біле личко — як квітка на полі (Т. Шевченко).

Український вираз „без нічого“ відповідає російському „ни с чем, без всего (с пустыми руками)“: Так і зосталась *без нічого* (Сл. Гр.). Пішов *без нічого* (Сл. Гр.).

Звороти „без ніякого, без ніякої, без ніяких“ відповідають російським „без всякого, без всякой, без всяких“: *Без ніякого* пагання я відповів. Це ми зробимо *без ніякої* шкоди хворому. Студента *без ніяких* міркувань одного ранку повісили (В. Кузьмич).

У декотрих народних говірках *без* має ще значіння *через* і буває тоді з знахідним відмінком: Кіт вискочив *без вікно*. *Без дощ* орати не можна й т. інш. У літературній мові таких зворотів не вживається.

2. *Біля* буває лише з родовим відмінком і завжди означає місце, відповідаючи російському „подле, возле“: Вітер... ліг *біля моря* одпочить (Т. Шевченко). Будем ми старих людей *біля його* держати (Нар. дума).

Ніякого іншого значіння, oprіч місцевого, цій конструкції надавати не можна; отже велику помилку становлять собою звороти з *біля* на означення приблизності: Минуло *біля двох тижнів*. У нашій групі *біля сорока* учнів. Приходь *біля третьої години* й т. інш. В таких випадках говориться інакше; напр., так: Минуло *щось із два тижні*. В нашій групі *щось із сорок* учнів. Приходь *годині о третій* і т. інш.

3. *Близько* — прислівник, проте іноді править за прийменник, буваючи з родовим відмінком. Означає ця конструкція місце й приблизність: Росла калина *близько озера* (Чуб). *Близько ліжка* своєї померлої пеньки.. дитки маленькі... спали удвох (Л. Українка). І там щодня *близько третьої* щось *години* ревів... гудок (В. Ватрослав). Газета має *близько мільйону* тиражу й інш.

4. *В* з фонетичних причин може мати вигляд у і цим виглядом своїм збігається з старовинним (осібним) прийменником у, що так само з фонетичних причин може мати вигляд в.

Старовинний прийменник у та його теперішні нащадки тим різнять проти притаманного в, що після них буває завжди родовий відмінок (див. далі, п. 21).

Притаманне *в* буває з знахідним і місцевим відмінком Конструкції ці мають дуже багато різноманітних відтінків що їх нам тут не подати всіх. Подамо без пояснень кілька прикладів: *Веди ж гостей у світлицю* (П. Куліш). *Я вступила в черевички* (А. Тесленко). *Поцілував... отця Полієвкта в руку* (А. Тесленко). *Пісні його нехай ідуть в непам'ять* (Л. Українка). *В сонляку грає* (Л. Глібів). *У неділю вранці рано поле крилося туманом* (Т. Шевченко). *Це було вже так, як у снідання* (А. Тесленко). *У добрі лягови... повернувся Марко додому* (П. Вільховий). *В кого я вдалася* (Л. Глібів). *Пшениця така гарна: колос у колос* (Сл. Гр.). *Закипіла в ключ вітряна бистря* (В. Чапля). *У голос читати* (Сл. Гр.). *Взяли в салдати* (Сл. Гр.). *Чи ти вже в голову зайшов, чи що?* (Л. Українка). *Не вдавайсь у тугу* (Сл. Гр.). *Сльозавий блиск ув очах* (В. Чапля). *Дочка в замужу* (О. Демчук). *В нас не всі освічені в сій мові* (Л. Українка). *А ми з чоловіком у правді жили* (Г. Барвінок). *Я б у пригоді став* (Л. Глібів).

Не слід говорити „в першу чергу“ замість „насамперед, поперше“; „в свою чергу“ (див. § 12 п. X); „в другу чергу“ замість „подруге, потім“; „в який спосіб, у такий спосіб“ треба „яким способом, таким способом“; „в той час, коли...“ замість „тимчасом, як (коли)“; „справа в тім“ замість „річ у тім“; „у дванадцять годин“ замість „о дванадцятій годині“.

5. *Від* із родовим відмінком означає вихідний пункт взагалі *Вийшов в поле геть од шляху* (Т. Шевченко). *Читайте од слова до слова* (Т. Шевченко). *Од Конашевича і досі пожеар не гасне* (Т. Шевченко). *В'яжіть їй руки... ремінням від меча* (Л. Українка). *Стояла шафа від убрання* (І. Франко). *Ви ж таки давно, як від обіду* (Л. Українка). *Ти ляжеш од комори, а я ляжу від обори* (Сл. Гр.).

Частенько ця конструкція означає причину: *Твої коси від смутку, від суму* вкрила прозолоть (П. Тичина). *Стенулась од уяви* (В. Чапля). *Крається серце од болю* (М. Вороний) і т. інш. Цьому звороті є дуже сильний конкурент— конструкція з плюсом родовий (див. далі п. 8а). Не можна говорити, напр., так: *Василько перегортав од нічого робити* малюнки (В. Чередниченко); замість „од нічого робити“ (росіянізм) по-українському кажуть *знічев'я*.

Про *від* із родовим при другому й третьому ступенях поріпняння та при формах переємного стану говорилося (§ 19 п. III, § 20 п. IV, § 30 п. II, § 31 п. III).

6. *Для* з родовим означає призначення (здебільшого загальне, а не індивідуалізоване): *Не для пса ковбаса, не для кицьки сало* (Номіс). *Для кого я пишу?* (Т. Шевченко). *Комісія для обліку літньої роботи, Зошит (зшиток) для малювання, для математики, для німецької мови* й т. інш.

Через вплив польської мови цій конструкції іноді надають причинного значіння: Ти думаєш, що ти красна і для того (тому, того, через те) така щасна (Сл. Гр.).

А через вплив російської мови замість *для* здря вживають *по*: Комісія *по* переведенню свята й т. інш.

7. До з родовим означає крайній пункт досягнення взагалі: Піду *до річеньки* (Метл.) *До нас* не вертайся (Т. Шевченко).

Ще приклади: *До нас* говорять по-чужому (П. Тичина). Обізвусь *до парубка* (Л. Глібів). Пише ось *до мене* товариш (А. Тесленко). Узятися *до роботи* (Сл. Гр.). Ухпив свою зброю *до рук* (Л. Українка). Не можем стати *до роботи* (П. Тичина). Він ласий *до меду*. *До душі* сказати. *До смаку* припасти. Стати *до бою*. Вона мені не *до пари*, не *до впадоби* й т. інш.

8. З, що може мати вигляд *із*, *зо* й інші., відповідає стародавнім „изъ“ і „съ“, а буває з родовим, знахідним і орудним відмінком: Витягли Максима з *криниці* (Т. Шевченко). Нема ні вітру, ні хвилі *із нашої України* (Т. Шевченко). Вовк був з *добру коняку* (Чуб.). Сама Рогніда з *Розволодом* пішли з *дівчатами*, з *народом* (Т. Шевченко).

а) Конструкція з плюсом родовий часто означає причину: З *щастя* не мруть (Номіс). А з *чого*, з *чого* полегшало мені? (Т. Шевченко). Все було з *моєї волі* (І. Франко). Не знаєш ти, де з *переляку* дітись (Л. Глібів). Вся громада зацімила з *дива* (Б. Грінченко). Аж язика їй одібрало з *Собітних слів* (Ю. Будяк).

Сюди жі ходовий зворот „з якої речі“ (рос. „с какой стати“).

Причинного характеру ці самі конструкції ще й у таких, напр., випадках: сміятися з кого (чого), глузувати з кого, знущатися з кого, глумитися з кого, кпити з кого, дивуватися з кого (чого), любувати з чого, радіти з чого, дражнитися з кого (Як ти смієш *дражнитись з свого начальства?* М. Коцюбинський) і т. інш.

б) З плюсом знахідний означає приблизність: Курей тимчасом *із десятка* прийшло напитися води (Л. Глібів).

в) З плюсом орудний має значіння навіпакове проти *без* плюсом родовий: Остається *зо мною* або *ходім обое* (Т. Шевченко).

Сюди й оце: рівнятися з ким (до кого), женитися з ким (а не на кому), знатися з ким.

9. За буває з родовим, знахідним і орудним: Були й *за гетьманів* співи (Л. Українка). Праведні зорі! Сховайтесь *за хмару* (Т. Шевченко). Найду свою долю *за високими горами*, *за широкими степами* (Т. Шевченко).

а) За плюсом родовий означає час на питання „коли?“: Ще *за гетьманщини* старої давно це діялось *колись* (Т. Шевченко). *За години* покосили сіно (Сл. Гр.). *За тепла* ще попораз усе в дворі (Сл. Гр.). *За парубоцтва* служив я в хазяїна грамотного (А. Тесленко).

б) *За* з знахідним може означувати річ чи особу, що за цих говорять, згадують тощо: *За вовка* помовка, а вовк у хату (Номіс). Не скажу тобі за *корови* нічого (Метл.). *Я за тебе* я забуду (Сл. Гр.) й т. інш. Цей зворот у таких випадках має дуже сильного, частіше вживаного конкурента— *про* плюс знахідний (*Про Україну* мені заспівай. Т. Шевченко).

За з знахідним буває в зворотах типу „бути за кого, мати за кого, вважати за кого” й інш.: *Я аж десять карбованців заробив, за піднасича був* (А. Тесленко). Свою тюрму *за вільний світ* він *буде мати* (М. Чернявський). Жаль тобі того, *кого за ворога вважаєш* (Л. Українка).

За з знахідним буває при ступенях порівняння (див. § 19 п. III): Він прийшов до міста *раніше за нас* і т. інш.

в) *За* з орудним може означувати особу чи річ, що за нею журяться, плачуть тощо: Чайка скиглить літаючи, *мов за дітьми плаче* (Т. Шевченко). Ой *тужу* тепер *за вами*, любими осокорами (М. Вороний) Нема його— *журюсь за ним* (О. Олесь).

За з орудним може означувати й наслідування чи згоду з чимсь: *За приказом святим* я радий поспішати (В. Самійленко). Встануть на нас тоді й інші *за прикладом* цих мітілея (П. Тичина). Цю комедію скомпоновано *за Гоголем*. Я зробив так *за вашою порадою*. Лекції відбуваються *за розписом*. Він викладає свій курс *за Бухарином*. Поділ *за віком, за абеткою*.

10. *К* трапляється в українській фразі дуже рідко (з давальним відмінком)—і то в небагатьох виразах щодо часу та в лайках: Тому *к святкам* з лиштвою пошили сорочечку (Т. Шевченко). Геть *к бісу!* Не лізь (П. Мирний).

Звичайно замість *к* буває *до*; а взагалі *к*—архаїзм.

11. *Кінець, кінці, коло, край*—закам’яніли знахідні відмінки відповідних іменників, правлять у сучасній мові за прийменники, означаючи місце: Сіла *кінець стола* (А. Тесленко). Сидить собі... *кінці стола* (Квітка-Оси.). Заховаю змію люту *коло свого серця* (Т. Шевченко). Вітер... *край дороги* гне тополю (Т. Шевченко).

Коло буває ще в таких зворотах: робити (працювати) *коло чого* (а не *над чим*), ходити *коло чого* (рос. „заниматься чем”), ходити *коло кого* (рос. „заботиться о ком, присматривать за кем”).

Коло з родовим може означувати й близькість: Так *коло полудня*, в *педілю*... під хатою... сидів... козак (Т. Шевченко). Що мені робить із руськими повістями! У мене їх *десятьків коло двох* пабереться (Т. Шевченко).

12. *Крізь* із знахідним відмінком означає щось немов прорізане чинністю: Хоч *крізь землю* йди (Номіс). Хоч *крізь сон* подивлюся на ту Україну (Т. Шевченко). Орися *крізь свій схлип* вчула... спів (О. Демчук).

Вираз „день крізь день“—дужчий за „щодня“: Як таки отак *день крізь день* сидіти за роботою (Сл. Гр.).

13. *Між* буває в українській фразі з знахідним (із родовим *між* не треба вживати) на питання „куди?“ і з орудним на питання „де?“: Могла піти десь *між посестри* погуляти (І. Франко). Іде чернець у келію *між стіни лімії* (Т. Шевченко). *Між ярами* над ставами верби зеленіють (Т. Шевченко).

Зворот „нема *між* чим вибрати“ відповідає російському „не из чего выбрать“; сюди ж і таке: Судіте, браття, ви *між ним і мною* (Л. Українка).

Не можна вживати „між тим“ (рос. „между тем“) замість *проте, тимчасом*.

14. *На* буває з знахідним і місцевим: Розпитаю шлях *на Московщину* (Т. Шевченко). Ой *на горі* василечки сходять (Нар. пісня).

На знахідним може означувати річ, що для неї щось призначено, мовляв, за приміщення: *мішок на борошно, пляшка на гас, діжка на воду, хлівець на телята* й інш.

У цій конструкції може бути відтінок мети: У полі орачі *на ярину* орали (Л. Глібів). Я вам *на незабудь* спишу думки сумні (Л. Українка).

На плюс знахідний буває ще, напр., у таких випадках: Вітри *на арфу* грають (П. Тичина). Ти все *на мене* ворогуєш (Л. Українка). *Дивувались на шотландську волю* і сторонні чужії люди (Л. Українка). *Заздрили на моє щастя* (В. Чапля). *Клянусь тобі у тім на іменні божє* (Л. Українка). Я *на тиф* заслаб (А. Тесленко). Я *на те* не заслужив, щоб ти слова *на мене* витрчала (Л. Українка). Я *на таке* не годжуся (І. Франко). *Пошлюся я на всіх* (Л. Глібів). Я тебе *на добро* вчу (П. Мирний). Я *прошу тебе на імення* дружи, *на імення* тої влади, що колись я мав над твоєю щирою душею (Л. Українка). *Жаби... на клет орлячий не вважали* (О. Олесь). Я *бачив це на власні очі*. Тоді я гаразд і *не роздивився на нього*. Як вас *на ім'я й на прізвище*. *Пишіть мені на таку адресу* й т. інш.

Та сама конструкція частенько буває й при прикметниках: *Багатий на смачні страви, розкішний на дорогі трунки* обід почався (П. Мирний). Царство *тихе, праве, мудре на закон* (П. Тичина). *Військо... на силу свіже, на одвагу дуже* (Л. Українка). *Хороша на вроду* (Л. Глібів). *На золото* Ксандра *не жадібна* (Л. Українка). *Темний він був на очі* (П. Куліш). *Схожа буде на людину* (Ю. Будяк) й т. інш.

Те саме й при деяких прислівниках: *На сльози їй не дорого* (Л. Українка). *Скупо пам було на ласки* (А. Заливчий). Так *жаль на ворогів і жаль на подоланих* (Л. Українка).

На з місцевим при деяких дієсловах: *мати когось на повазі, на увазі, на оці, на думці*; стати, стояти, бути *на пере-*

шкоді; вибачити на (гострім) слові; знатися, розумітися на справі; мати надію на чийсь слові й інш.

15. *Над* буває в українській мові, oprіч із орудним, ще й із знахідним відмінком; здебільшого ця конструкція характеризує перевагу; може означувати вона час і місце. Приклади: Чи є кращі між квітками та *над весняні?* Чи є в життю кращі літа та *над молодії?* (Л. Українка). Якби я був лицар і мав панцер добрий і *над всіх* був сильний, і *над всіх* хоробрий (І. Франко). Не знайдеш річки *над Дніпро* глибокий, не знайдеш правди *над святу простацьку*, а ні одваги в серці *над козацьку* (П. Куліш). Тому чоловікові уже *над сто* літ (Сл. Гр.). Аж так *над осінь* доля панчоччина прийшла (М. Вовчок). *Над вечір* прийшла Настя з гостини (М. Коцюбинський). Коли так як *над вечори* іде й Андрій (А. Тесленко). *Над Вавилонські береги* нас завели з Єрусалиму тяжкі наші вороги (С. Руданський). Волоські оріхи позвисали *над стежку* (А. Тесленко). Я поведу її *над прірву* (О. Олесь).

16. *О, об* із знахідним відмінком у літературній мові має означати предмет, що на нього прямує здебільшого якась різка чинність: *О мур, об мур* старою головою ударилась (Т. Шевченко). І довгі коси в реп'яхах *об поли* бились (Т. Шевченко) й інш.

Такі звороти, як, напр., „вищій *о цілу голову*, дбати *о щось*, ходити *о те*“ треба забракувати (це — непотрібні полонізми, що трапляються в мові галичан).

Із місцевим відмінком *о, об* буває на означення часу: Оп, не будь, видно, весні, як *об Різдві* грому (П. Тичина). Завтра приходить *о другій годині* (І. Кириленко). Бачу я себе *о тії порі*, коли ходив... з надіями в грудях (С. Васильченко). Жду, не дждусь, як *об весні* ластівки (Г. Барвінок).

Замість „о сьомій годині, о дев'ятій годині“ не можна говорити „в сім годин, у сьомій годині“ й т. інш.

Такі звороти, як напр., „*об чім* думати, говорити“ й інш., літературного значіння не мають.

Взагалі іншого значіння, oprіч часового, конструкція *о, об* плюс місцевий в українській літературній мові не має. Виняток становить хібащо оцей специфічний зворот на означення міри: Купила собі черевички (чобітки) саме *об носі*.

17. *По* буває в сучасній українській мові з знахідним і місцевим відмінком.

По з знахідним (а не за з орудним) треба вживати, коли означуємо мету: Розбіглись діти *по весняні квіти* (Л. Українка). Побігла *по воду* (І. Франко). Пішов дідок у ліс *по дрова* (Л. Глібів). Сусана... повідомила, що біжить *по хазяїна*, бо до нас прийшла міліція (В. Чапля). До кого ж мені тут *по роботу* вдатись (Г. Барвінок).

По з місцевим іноді має таке саме значіння, як і після- з родовим: Чи ви давно по шляхії? (Л. Українка). О, розум — ось наш бог! Ми по стількох віках таки знайшли його (В. Самійленко). Так переливами море ще довго одходить по бурі (П. Тичина). Щастя всіх прийде по наших аж кістках (І. Франко). По мові, по мудрій раді розійшлись смутні пастирі (Т. Шевченко). По шкоді і лях мудрий (Номіс) і т. інш. Сюди ж і такі ходові фрази: От уже я й по грошах. Уже по ньому, по ній, по всьому.

У деяких закам'ялих виразах по з місцевим означає згоду з чим, відповідність до чого: скажу по правді; кожному буде по заслугі; оця калічна шкапа саме по тобі; роблю по змозі; коли б оце так і було по моїй мові; це належить мені по закону й інш.

А втім багато колишніх зворотів із по тепер не вживані, і їх треба заступати іншими конструкціями; напр.: ця книга цікава своїм змістом (а не „по змісту“), на мій погляд (а не „по моему погляду“), писати на адресу (а не „по адресі“), з дозволу або за дозволом (а не „по дозволу“), з якого приводу (а не „по якому приводу“), лікар первових хвороб (а не „по первових хворобах“), він далекий від нас своєю ідеологією (а не „по своїй ідеології“), так виходить за нашою класифікацією (а не „по нашій класифікації“), розмежування за формальними ознаками (а не „по формальних ознаках“), підручник фізики (а не „по фізиці“) й т. інш.

18. При з місцевим відмінком означає дуже близьке перебування: Гарбуз — то голова людська; козак Нехайлик — ніс при ній (Л. Глібів). Була в мене небога, при мені вона й зросла (М. Волчок). Хто при телефоні? й т. інш.

Інші приклади: бути при здоров'ї, бути при розумі, ніхто мені не допоміг при лихій годині, це трапилось при наших очах, щось може бути при таких умовах (а не „за таких умов“) і т. інш.

19. Про з знахідним відмінком означає раз-у-раз те, що про нього говорять, згадують, питають, балакають, кажуть, думають, міркують, забувають, знають і т. інш. Замість про в таких випадках рідше буває ще за (дип. про це в п. 96).

Іноді про має значіння метове (як уже згадувані для й на): напр.: Свічки у мене про всяк час (Сл. Гр.). Про такий випадок Абрам носить у кишені фінського пожа (В. Чапля). Дівчата... радяться, що їм про свято вбрати (Л. Українка). Він волів заховувати хоч про око людське приязні відносини (І. Франко).

Ходове „про мене“ означає „мені все одно, мені байдуже“: Про мене хоч вовк траву їж (Нар. приказка). Про мене ж, хай воно й ніколи те царство боже не приходить! (Л. Українка). Хоч і не лайте й не читайте — про мене! (Т. Шевченко).

Сюди ж і це: Я спалила Польщу з королями: а про тебе щобетуха, і досі б стояла! (Г. Шевченко).

20. *Проти* з родовим відмінком орієнтаційно означає місце й час: *Проти сонця* діти грались (Г. Шевченко). Мама дозволила Юзі не вчити завданків *проти свята* (Л. Українка). Якось *проти четвертого дня* улочи, слухаю, стогне на печі матуся моя (А. Тесленко). Не бійся, хлопче, оце то й іти *проти зими* (А. Тесленко). *Проти дня* — брехня, *проти ночі* — правда (Нар. приказка).

Проти часто буває з відтінком порівнювання: *Проти нас* трьох нема в світі дужчого (Сл. Гр.). В українській мові *проти* російської є багато своїх особливостей і т. інш. В інтелігентській мові замість такого *проти* зовсім здря вживають „порівнюючи до чого, в порівнянні до чого, порівняно з чим“ (це — наслідування російських „сравнительно с чем, по сравнению с чем, в сравнении с чем“).

21. Притаманне у (див. п. 4) буває в українській мові лише з родовим відмінком — і то на питання „у кого?“, а не на означення місця: З очей у неї капали сльози (А. Тесленко). Ущенья ти якого розуму питати (Л. Глібів). Чи в тебе не болить де, синочку?.. Ні, мамо, в мене ніщо тепер не болить (М. Вовчок).

Такі вирази, як, напр., „стояти у порогу“ або архаїзм, або російізм. Отже не можна сказати, напр., так: У телефона секретар осередку (І. Кириленко); треба — „при телефоні“. Взагалі старовинна конструкція у плюс родовий на означення місця відповідає сучасним конструкціям з *біля, коло, близько, при*: я стою біля (коло, близько) вікна; він лежав при дорозі й інш.

§ 34. СПОЛУЧНИКИ

У цьому параграфі ми роздивимося не лише на деякі, сказати б, суто-сполучники, а й на сполучні вирази.

І. А найчастіше зв'язує речення з протиставленими думками; напр.: Ти підеш додому, а я лишуся тут. Що б ти не казав мені, а я не повірю. Вони — брати/і християни, а ти — собака, людоїд (Г. Шевченко).

А вживають іще в фразах-загальниках чи в фразах-висновках, приєднуючи їх до попередніх речень; напр.: Він цікавився літературою й мистецтвом, а взагалі був дилетант і т. інш. Сюди ж стосується й дуже поширений вираз „а втім“ (рос. „впрочем, а впрочем“): А на громаду хоч наплюй — вона капуста головата! А втім — як знаєш, пане брате: не дурень — сам собі міркуй! (Г. Шевченко). Темна мисль, майнула йому в голові. А втім, можливо, то не темна мисль, а темна чвиря (М. Хвильовий).

Замість такого „а втім“ буває й слово „проте“. В попсованій фразі тут трапляється „зрештою“ (полонізм) і „впрочім“ (у галичан).

А вкупі з *то* може давати відтінки причини й мети; напр.: Мовчи, а *то* почують (порівн.: Мовчи, бо почують. Мовчи щоб не почули). Взагалі речення з „а то“ дає якусь розбіжно-додаткову ситуацію: Якби сама — це б нічого, а *то* й стара мати... мусить погибати (Г. Шевченко).

Сполучником *а* можна заводити до фрази таке речення, що могло б бути релятивним: Тягла за собою мініатюрний возик, а в *нім* (порівн.: *що в нім*) був клуночок (М. Хвильовий).

Сполучника *а* не можна вживати замість *і* (*й*), як це буває в галичан через вплив польської мови; напр.: Між церквою а цвинтарем невеличкий попівський ланок (Б. Лепкий). Два а два є чотири й т. інш.

2. *Аби* має в українській літературній мові лише допустове значіння (як у рос. мові „лишь бы“); напр.: *Аби* хліб; а зуби знайдуться. *Аби* мені в Харків приїхати, а там я знайду собі роботу. Він говорить, *аби* говорити й т. інш.

Не можна вживати *аби* замість *щоб*; такі випадки становлять собою архаїзм, а здебільшого — полонізм: Велів спочити, *аби* набралися сил (І. Франко). Софія, *аби* відпочити від передсвяткового пекла, залягла по обіді в клуні та й заснула (Ю. Будяк). Він сказав їй, що взяв її не те, *аби* вона продавала зуби (М. Коцюбинський) і т. інш.

Не слід уживати *аби* ще й замість *коли б*, *якби*: *Аби* ж я знала, що ти приїдеш, то й обідати наготувала (тут треба: *коли б* я знала, *якби* я знала...).

3. *Або* характеризує розділовість моментів; напр.: Нехай це зробить він *або* хто інший (Сл. Гр.). *Або* тобі, *або* мені та на світі не жити, *або* нашому розлучнику головою наложити (Чуб.). Дитина мерзла б *або* й зовсім замерзла в далекій холодній дорозі (М. Коцюбинський). *Або* пан, *або* пропав (Нар. приказка).

Або може мати ще й значіння *цебто*, *тобто*; напр.: Не так пани, як підпани, *або*: поки сонце зійде, то роса очі виїсть (Г. Шевченко). Паралельні лінії, *або* рівнобіжні, школи не сходяться.

4. *Аж* починає собою речення, де говориться про наслідки якоїсь ситуації (про саму ситуацію — в інших реченнях). напр.: Дурний, *аж* крутиться (Нар. приказка). Грає кобзар, виспіває, *аж* лихо сміється (Г. Шевченко). *Аж* на серці похололо, як його згадаю (Г. Шевченко).

У часових зворотах *аж* буває з *поки* й *доки*; напр.: Пробувайте в господі, *аж* поки виїдете звідтіля (Сл. Гр.). Поралася, *аж* поки наварила обідати (Б. Грінченко). Не виїдеш звідтіля, *аж* *доки* не оддаси (П. Куліш) й т. інш. У галичан, через вплив польської мови, *аж* буває в таких випадках без *поки* й *доки*; цей факт не має літературної сили.

Сполучником *аж* заводяться до фрази й речення з відтінком несподіваності, раптовості; напр.: Сюди, туди — *аж*

ноли мої в гречці (А. Тесленко). Я дунав так, аж воно інакше (Сл. Гр.). Він прокинувся — аж нема волів (А. Кримський).

5. *Але* — протиставний сполучник, сильніший за *а*; напр.: хотіла спати, *але* не спала (Т. Шевченко). Василь скочив через вікно, *але* так незручно, що шибка дзенькнула й посипалась на землю (М. Коцюбинський). Сніг в гаю... *але* весною розвіється гай (О. Олесь) і т. інш. Із *але* іноді збігається своїм значінням сполучник *та* (див. далі, п. 14).

6. *Ба* може починати собою вираз, що підсилює й поширює зміст попереднього речення; *ба* в таких випадках означає немов *а до того ще й...*, *та ще й*; напр.: Родився на Підгір'ї, *ба* й ріс у Підгір'ї (О. Федкович). Він нічого не знає про це, *ба* й знати не може й т. інш.

7. *Бо* — причинний сполучник (порівн. до старого „*ибо*“); напр.: Напасть не спить, *бо* хати немає (Нар. приказка). Не крути, *бо* перекрутиш (Нар. прик.). Я вчора не прийшов до школи, *бо* був трохи занедужав і т. інш.

Цей сполучник може й не починати собою речення (неодмінно постпозитивного), а бути трохи далі; напр.: Спи ж ти, малесенький, пізній *бо* час (Л. Українка). Давайте швидше гроші, мені *бо* ніколи ждати.

Не можна вживати *бо* замість *що* (як це буває в галичан) у таких, напр., випадках: Я не прийшов тому, *бо* (треба „*що*“) не мав вільного часу й інш.

8. *Дарма що* — сполучний вираз, відповідає російському „не смотря (не взирая) на то что“ (треба забракувати укр. інтелігентське наслідування цього звороту — „не дивлячись на те що“), починає собою допустове речення; напр.: І тварина розум має, *дарма що* не говорить (Народня приказка). Дяю тобі сей меч, *дарма що* ти не сильна (Л. Українка). Прехитра, пане-брате, річка, *дарма що* пелеличка (Л. Глібів). Про це добре пам'ятала Гашка, *дарма що* пройшло з того часу п'ять років (В. Нечайівська).

Дарма що може бути й у самому початку фрази: *Дарма що* попк, а добре розсудив (Л. Глібів). *Дарма що* голій, та в підв'язках (Нар. прик.). *Дарма що* малий, а вже батькові поміч дає й т. інш.

Не слід надуживати замість *дарма що* довгого штучного зворота „не вважаючи на те що“.

9. Сполучник *і* (*й*) проти сполучника *та* має загальніше значіння й ширше пристосування, зв'язує окремі слова речення; напр.: Стала їсти *й* пити (Т. Шевченко). Попід тишиною сіромаха *і* дикое *й* почує (Т. Шевченко). *І* вітер не віє, *і* сонце не гріє (Нар. пісня).

І може починати собою речення, що його можна повернути на релятивне; напр.: Був собі чоловік, *і* все його жінка слабувала (Нар. казка); порівн...: чоловік, *що* все (в нього) його жінка слабувала.

10. Сполучника *однак* (із відтінком *проте, тимчасом, але*) не слід би заступати словами „однако, одначе“ (порівн. до „мені *однаково, однаковісінько*“); напр.: Хоча він був і вдовець, *однак* же любив закликати до себе веселих гостей (І. Нечуй-Лев.) Він і низенький, *однак* (а не „одначе“) дуже сильний і т. інш.

11. *Оскільки, поскільки, наскільки*—зовсім непотрібні паразитні сполучники, утворені на взір польських („о *іле*“) та російських („*поскольку, насколько*“); ці сполучники лише знебарвлюють українську фразу, одноманітять її.

Приклади: Сьогодні наради не буде, *оскільки... поскільки* (а треба—„бо“ або „тому що“) ми йдемо на маніфестацію. А *поскільки... оскільки* (треба тут—„а що“ або „а як“ чи „а якже“) цієї справи на порядку денному немає, то ми про неї й не говоритимемо. *Наскільки* (треба—„як“) я пригадую, це було саме тоді.

12. *Позаяк* подекуди й досі трапляється в мові українських інтелігентів, становлячи собою чисте непорозуміння як і „*поскільки, оскільки*“; відповідає він російським причинним зворотам „так как, потому что, в виду того что“ і паразитує українські народні сполучники „що, як, якже“ та сполучні вирази „тому що, того що, тим що, через те що“. Буває *позаяк* і замість нормального „бо“.

Приклади, де міг би бути непотрібний *позаяк* (а так само й „*оскільки, поскільки*“): *А що* я про це нічого незнаю, то я й мовчу собі. *Як* він був старший за мене, то й подужав мене. *Якже* ти не хочеш їхати—сиди сам дома. В небезпечному лісі ми почувалися зовсім певно, *бо (тому що, того що, тим що, через те що)* всі були добре озброєні, а до того ще—нас було багато й т. інш.

13. *Отже* в реченнях-висновках має сильніший проти сполучника *то* відтінок; порівн.: Ви там не були, *то* й не кажіть навмання. Ви там не були, *отже* й не кажіть навмання. Цього року хліб уродив, *отже (то)* голодні не будемо й т. інш. В таких випадках *отже* має причинове значіння (чи краще сказати—причинно-висновкове).

14. *Та* вживаємо тоді, як дужче хочемо підкреслити сполучника між словами чи реченнями; напр.: За степи *та* за моголи, що на Україні, серце мліло (Т. Шевченко). Ходив *та* плакав, *та* людей шукав (Т. Шевченко).

Та буває часто з *ї* (*та й*); напр.: Тліла іскра *та й* гаснути стала (Т. Шевченко). Виліз на вербу *та й* подивись (І. Нечуй-Лев.).

Частьонько *та* має значіння *але*; напр.: Смійся, лютий враже, *та* не дуже (Т. Шевченко). Полетіла б я до тебе, *та* крилець не маю (Сл. Гр.).

15. *Тимчасом* відповідає російському „*между тем (как)*“; замість нього не можна вживати „*між тим*“ (росіянізм);

напр.: Мале дитя коло його на сонці куняє, а *тимчасом* старий кобзар Ісуса співає (Т. Шевченко). Я цією справою не цікавився, *тимчасом* дещо чув про неї й т. інш.

Іноді *тимчасом* відповідає слову *проте*; напр.: І словом він було впоїть тебе, як медом, а *проте* (порівн.: *тимчасом*) дивний якийсь, дивний з його чоловік був (М. Вовчок).

16. *Хоч, хоча* має звичайно допустове значіння, аналогічне до *дарма що*; напр.: *Хоч* нічого їсти, та весело жити (Нар. приказка). *Хоча* лежачого й не б'ють, то і полежать не дають ледачому (Т. Шевченко). *Хоч* пролежав я цілий свій рік на печі, але завжди я був патріотом (В. Самійленко).

Хоч може характеризувати й розділовість (як *або*), конкуруючи на цій ділянці з *чи* й *що*; напр.: Так і циган угадував, що завтра буде *хоч* дощ, *хоч* сніг, *хоч* сонячно (Номіс.); у цій фразі замість *хоч* могло б бути й *або*. Аналогічно до цього: Гей, *чи* пан, *чи* пропав (Нар. пісня). Мені однаково—*що* зима, *що* літо.

17. *Чим—тим* замість *що—то* або *як—то* вживати не треба в таких, напр., випадках: *Що* (як) далі в ліс, *то* більше дров і т. інш. *Чим—тим* раз-у-раз становить собою наслідування російського „чем—тем“: „Чем больше, тем лучше“ й інш. (див. § 14 п. VII).

18. *Що* має в українській фразі дуже багато значінь і дуже широке пристосування. Подімо дещо з цього просто в прикладах; у дужках будуть синоніми до котрогось *що*: Мені однаково—*що* (*і, чи, хоч*) зима, *що* літо (Сл. Гр.). Чоловік *що* (як) ступить, то згрішить (Номіс). А *що* (*а як*) він того не сказав нам, то ми й не знали (Сл. Гр.). Як же мені його звоювати, *що* (*коли, як*) я не знаю (Нар. казка). Чим то я завтра похмелюсь, *що* (*коли, як*) я всі гроші пропив? (Нар. казка). У ярмарок схотілось піти, та й не знаю, чи *що* застану, *що* (*бо*) вже перано (Нар. казка). На улицю піде—і то навчиться погано лаятись, *що* (*хоч, дарма що*) тут же й батько й мати, а то на чужині (Г. Барвінок) і т. інш. Про *що* в релятивних реченнях див. в § 23.

19. *Щоб* (не треба вживати *щоби*) означає ціль, мету; напр.: Старий заховавсь в степу на могилі, *щоб* ніхто не бачив (Т. Шевченко). Просять, *щоб* ви зайшли до канцелярії й т. інш. Замість цього *щоб* не можна вживати *аби* (див. п. 2).

Зрідка (в народній мові) *щоб* має й умовне значіння, цебто править за „коли б, якби“; напр.: *Щоб* я тебе не любила, то б я тебе не будила (Чуб.).

20. *Як* насамперед буває в фразах-порівняннях; напр.: Вода чиста, *як* сльоза (Сл. Гр.). Галя літала тудою й сюдою, *як* тая ластівка (М. Вовчок) і т. інш. В таких випадках замість *як* можуть бути ще й такі слова: *мов, немов, ніче, неначе, ніби, що*. Приклади: Серце... наболіле, *мов* та чайка

проквіляє (М. Вороний). Її я волю, *немов* зіницю ту, беріг (М. Старицький). Лізе в вічі, *наче* та оса (Номіс). Була б долинонька, *неначе* пуста тая (Л. Глібів). Йому здавалось, що по всій хаті... поодрізувані язики, *ніби* ті курчата коло проса стрибають (І. Нечуй-Лев.). Простий люд-селюки гули по всьому полю, *що* тії трутні (П. Куліш).

Часто *як* має ще умовне, способове й часове значіння; напр.: Правду старий співа, *як* не бреше (Т. Шевченко). *Як* же мені знать, которий мені год? *Як* родивсь, то без пам'яті був; *як* ріс, то розуму не мав (Сл. Гр.) і т. інш.

Як із іншими делкими значіннями давано раніше.

Якщо та *якби* має умовне значіння; напр.: *Якщо* будемо всі труситись, хто заступить рідний край? (П. Грабовський). *Якби* знала, що покине, була б не любила (Т. Шевченко).

ДЕЯКІ ПОМИЛКИ:

Стор.	Рядок	Надруковано:	Треба:
3	6 згорн	змість	зміст
3	9 знизу	—видано	видано—
5	9 згорн	Що ж до	Щождо
15	16 згорн	Дарма, що	Дарма що
28	15 знизу	<i>седмиць</i>	<i>седмиці</i>
29	17 знизу	бути	<i>бути</i>
30	22 згорн	включчих	оканчних
38	1 згорн	Щож до	Щождо
54	11 згорн	<i>Котрі</i>	<i>котрі</i>
55	7 знизу	Іесаџ	Іесаџ
65	3—4 згорн	запорожжя	Запоріжжя
76	17 згорн	Сомійленко	Самійленко

З М І С Т

	П е р е д м о в а	3
§ 1.	Про три роди взагалі	5
§ 2.	Про рід деяких іменників	7
§ 3.	Стопа сільного роду	9
§ 4.	Професійні назви	11
§ 5.	Вживання ніякого роду	12
§ 6.	Значіння й уживання однини	18
§ 7.	Значіння й уживання множини	21
§ 8.	Уламки та заступницькі форми двоїни	24
§ 9.	Фрази з числовими назвами	26
§ 10.	Назоштий відмінок	28
§ 11.	Родовий відмінок	30
§ 12.	Давальний відмінок	34
§ 13.	Знахідний відмінок	36
§ 14.	Орудний відмінок	39
§ 15.	Місцевий відмінок	41
§ 16.	Кличка форма	42
§ 17.	Члени і нечленні прикметники	43
§ 18.	Присвійні прикметники	46
§ 19.	Другий ступінь порівняння	48
§ 20.	Третій ступінь порівняння	51
§ 21.	Про я котрий (котрий) ^а	53
§ 22.	Про який ^а	56
§ 23.	Релятивно-сполучне що ^а	58
§ 24.	Фрази, де могло б бути релятивне що ^а	60
§ 25.	Уваги до деяких прикметників	62
§ 26.	Передминулий час	61
§ 27.	Майбутній час	67
§ 28.	Наказовий спосіб	69
§ 29.	Дієприкметники	72
§ 30.	Істеремний стан	75
§ 31.	Дієслінні форми на -по ^а , -то ^а	78
§ 32.	Про було , бувало , буває ^а	82
§ 33.	Привітальні іменички	83
§ 34.	Сполучники	91

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО РУХ

Харків, вул. 1-го Травня 10/11, тел. 29-84

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНОЗНАВСТВА

Укрлікнеп при УПО НКО УСРР

Р. к.

- М. Плевако:** Вибрані твори нової української літератури (від Котляревського до наших днів). Підручна книга. Хрестоматія має понад 40 друкованих аркушів. Шосте перероблене й доповнене видання (друкується)
- М. Сулима:** З історії української мови. Популярний начерк з діалектологічною мапою України—24 ст. — 35
- М. Сулима:** Українська фраза. 100 стор. (друкується)
- Шамрай А:** Українська література. Стиглий огляд. Вид. 2-е 224 стор. 1 40
- Шаконовичий М:** Українська мова. Програма-конспект. Вид. 3-е 240 стор. 1 35
- Костенко В:** Народня пісня та музика українська. Стиглий огляд. 56 стор. — 55
- Васильківський М:** Українська мова на держкурсах українознавства. Принципи, програма, методика (друкується) — —

Видання ці дозволені Державним Науково-Методол. Комітетом НКО УСРР по секції політосвіти, соціального виховання, професійної освіти, для профшкіл і Педвузів, Держкурсів українознавства, роб. бібліотек учителя, для перепідготовки вчителів по трудшколах і викладачів на курсах різного типу.

Олекса Горбач

"Білі" й темні плями в історії мовознавства УРСР 1930-их рр.

Модним стало останнього року в українській підсоветській пресі говорити про "білі плями" в історії в загальному, в історії літератури і, ще найменше, в історії мовознавства, себто про зліквідованих і промовчуваних авторів, як і про такі ж періоди. Але ж такі "білі плями", як правило, зв'язані і з "темними плямами", себто не лиш із виданими нині для такої моральної проскрипції прізвищами Сталіна, Єжова, Берії чи Брежнева. Зовсім не згадуються ні виконавці ні установи ("органи"), які людей ліквідували, а вже вповні такі соромливо промовчуються прізвища денунціантів, які - добровільно чи під натиском - до ліквідування нерідко своїх колег причинювалися, кладучи хоча б свій підпис під підказаний донос.

Золоті слова написав О.Солженіцин: "Країна повинна знати своїх денунціантів ('стукачів')". Бо напевно страх перед довічним заплаленням власного прізвища тавром донощитва стримає не одного перед таким кроком.

Такі рефлексії насуваються, як згадати одного з непересічних харківських українців 1920-их рр., несправедливо забутого Микола Сулиму.

Уродженець Харківщини (1892 р.), філологічні студії пройшов в університеті в Варшаві, а з початком 1920-их рр. став професором Харківського Інституту Народної Освіти, де викладав українську мову. Тоді й стала появлятися низка його праць (див. *Бібліографія*): норматистського скерування - з актуальних питань стилістики, синтакси, фразеології й словотвору, з історії літературної мови та з мови окремих письменників 19-20-го вв. - головню ж Т.Шевченка, Л.Українки, А.Тесленка, М.Хвильового, мови преси, інтелігенції, молодих авторів тощо. Завершенням чи й збіркою таких нарисів із стилістичної синтакси була його *Українська фраза* (1928), його остання об'ємистіша праця.

В потоці буйного й швидкого розвитку при тогочасних тенденціях самооборони плеканої літературної українщини, самооборони перед російськими газетно-поточномовними зразками, імпортованими мимохіть в українщину, самооборони шляхом орієнтації на мову фольклору (лінія, що її в синтаксисі репрезентували Є.Тимченко та в деякій мірі А.Кримський), М.Сулима - wraz із О.Курило - брав до уваги письменників 19-го в. (Т.Шевченка, М.Вовчок та ін.).

Енциклопедійна нотатка "Сулима М."¹ (Ю.Шевельова) каже про нього: "один з-поміж унормовувачів синтакси літературної мови в дусі поєднання народномовних рис з кращими зразками нової літературної мови 19-20 ст."

Як і низка інших українців того часу зазнав 1934 р. репресій у зв'язку з постишевсько-єжовським курсом в УССР.² Почалося погромницькою статтею "Націоналістичне шкідництво в синтаксисі сучасної української мови (М.Сулима: Українська фраза, Харків 1928)" у кийському журналі *Мовознавство, 1934, ч.2*,³ підписаною Петром Й.Горещьким (1888-1972)⁴ та Іллею М.Кириченком (1889-1955).⁵ За прочитану тоді ж лекцію про двоїну в українській мові (цей морфологічно-синтаксичний осередньо-західний архаїзм пропагував зокрема І.Огієнко в варшавському місячнику *Рідна мова* й ця форма стала в УССР "вищом українського буржуазного націоналізму в мові"!)⁶ Сулима був викликаний директором ІНО і - звільнений з праці.

Віч-на-віч тодішнім арештам і репресіям М.Сулима рішився "зникнути" з Харкова й 1935 р. подався на Крим до Севастополя, обірвавши всі зв'язки з рідними в Харкові, щоб не обтяжувати й їх полі-

ційно-політичними репресіями. На Криму я обірвалися всі дальші вістки про нього. Пошуки за ним сестри підчас німецької окупації як і з еміграції після війни жодних відомостей не принесли. Можна лишень здогадуватися, що Сулима був репресований і на новому місці проживання та загинув невідомо де я коли - в усякому разі перед 1950-им роком.

Особисті дані про нього я його долю завдячуємо його родичці проф. д-р Олександрі Сулимі-Бойко та проф. д-рові Юрієві Бойкові-Блохинові.

Можливе, що обидва "підписанти" П.Горецький та І.Кириченко рятували денунціантською статтею власну шкуру (хоч вона вперто називається в їх бібліографіях і життєписах теж після сталінщини); бо ж хіба найбільшим абсурдом є те, що ті ж самі синтаксичні конструкції з Сулиминої *Української фрази*, проти яких погромницько раторбують наші автори, поручає раніший підручник самого ж П.Горецького (враз із кубанцем Ів.Шалею, теж репресованим у 1930-ж рр.) *Українська мова. Практично-теоретичний курс* (Харків 1926).⁶

Енциклопедійна нотатка "Горецький П."⁷ подає, що Горецький був 1932 р. арештований, але ж "ученим коректором" ж. *Мовознавство* чл. членом його ред.колегії (подібно я Кириченко) залишався і далі в 1936-40-их рр., хоч шефи Інституту Мовознавства в ежовщину я мінялися були (Н.Каганович, С.Василевський).⁸

Що ж закидали обидва критики М.Сулимі (як зрештою я О.Курило, А.Кримському, М.Гладкому, Є.Тимченкові, М.Осипову, С.Смеречинському, М.Мироненкові, О.Синявському я - навіть Л.Булаховського *Підвищеному курсові української мови*, 1931,- с.60)?

Спершись на цитатах зі Сталіна (1932) я Лаз.Кагановича про "національну культуру за диктатури пролетаріату" як "соціалістичну своїм змістом і національну формою", наші автори говорять про "шалений опір класово ворожих елементів", що то намагаються "мове будівництво мас пролетаріату і колгоспного селянства" я розвиток української літературної мови "спрямувати на буржуазно-націоналістичний шлях" (с.40), - за Сталіном, - "в ухилі до місцевого націоналізму, в прагненні відокремитися я замкнутися в рамках своєї національної шкаралупи, катушувати класові суперечності в середині своєї нації, в прагненні оборонитися від великоросійського шовінізму через відхід від загального пляну соціалістичного будівництва, в прагненні не бачити того, що зближує я з'єднує трудящі маси національностей СРСР, і бачити тільки те, що може їх віддалити одну від одної" - це отже "ухил до місцевого націоналізму", "прагнення відокремитися в свою національну державу і запровадити там своє класове панування, а це послаблює єдність трудящих народів СРСР."

І далі каже наша пара авторів: ". в УРСР українські націоналістичні петлюрівські елементи розвинули широку роботу на боротьбу проти розвитку пролетарської соціалістичної змістом, національної формою української культури, а зокрема в ділянці мови - проти розвитку сучасної літературної мови - мови пролетаріату і колгоспного селянства, - всіляко намагаються спотворити українську літературну мову" (с.40-41).

Серед перелічених українців - "М.Сулима є яскравим представником українських буржуазних лінгвістів, які шлях розвитку сучасної української літературної мови бачать в 'онародненні' її". Так із його *З історії української мови*, 1927, цитується дотичне місце: "Українська газетно-журналістична я інтелігентська мова помітно повертає на той шлях, що він здавна ліг перед українським письменством - цілковите онароднення літературної мови. Отже

відколи Жовтнева революція скинула національний гніт і в більшій частині українського народу і з українського слова увесь антинародний і зовсім зайвий намул 'літературницький' швидко гине, поступаючись і знічучись перед масово-народними тенденціями... За часів робітничо-селянської епохи українська літературна мова й не може бути іншою, як не масовою: бо монополістом тої літературної мови на всіх ділянках життя (газета, підручник, белетристика, канцелярія, наука тощо) має бути маса, а не хтось інший (с.20)!"

А це, - говорять денунціанти, - "як влучно сказав Н.Каганович, (*Прапор марксизму*, 1930, ч.1, с.51: "Проти народництва в мовознавстві"), є намагання піднести ідеологічну базу під нагляд 'лінгвістів-народників'!"

"Під масовою ж мовою - як видно з наведених М.Сулимою прикладів і джерел в *Українській фразі* - треба розуміти т.зв. народну мову. Але ж відомо, що пропагування 'загальної народної мови', звичайно, базується на теорії безбуржуазності української нації, теорії, що її виплекав український націоналізм" (с.48).

"Як міг Дослідно-науковий методологічний кабінет НКО поручувати *Українську фразу* як посібник та підручник для професійних шкільних на таких прикладах слід виховувати молодь.. (с.47)."

Ідеться про Сулимині приклади ілюстративні з нібито "ідеологічно невитриманими прикладами" (з письменників) та про такі слова як *татарва, бурсацтво, дугівництво, казань тощо*, що в них тут "ясраво виявляються методологічні настанови цілого націоналістичного лінгвістичного фронту щодо сучасної української літературної мови" (с.48).

І далі - про "шкідницькі" словники, що склалися за проводом членів СВУ... ІУНМ, "членів філіяльного відділу СВУ, членів ІНАРАК-у".⁹

З черги ядуть цькування на Сулиму, бо той заявився за архаїчнішою конструкцією з агенсом у пасивному звороті - із *від* із родовим відмінком, - а не за агенсом тут в орудному. Тут, мовляв, зішлись Курило, Сулима, Гладкий, Смеречинський, Тимченко й інші. А такі конструкції (*від* із родовим агенсом)

"були найшкідливішими націоналістичними перекрученнями" (с.53).

"Поради й вимоги буржуазних пуристів не уживати зворотів з орудним відмінком дієвої особи при пасивних дієприкметниках є виявлення націоналізму і перекручення фактів української літературної мови - ці поради спричиняються до знесення сучасної літературної мови як знаряддя класової боротьби, примітивізують її, знижуючи до мови, нездатної користуватися складнішою синтаксичною будовою речення... зокрема... нездатною передавати такий синтаксичний зв'язок, де дієприкметник з орудним дієвої особи становить відокремлений член речення" (с.53, - і далі приклади з Кошобинського й Микитенка, с.54). Заміна мінjala б взаємний зв'язок понять (приклад: *Зброя відібрана від ворога: ворогам, - "як рекомендують націоналісти", "за приписом нащедівців"*).

Подібно "зідеологізовано" й негативний погляд О.Курило та М.Сулими на пасивні конструкції з *-ся*, які він "радить обминати, обмежити, не надуживати"; - заступаючи активними, 'де тільки можна' (с.55). А це думки "націоналістичних лінгвістів-теоретиків" (с.55).

Так само "шкідницькою" є Сулимина nereкомендація "чужомовного" орудного агенса ('діяльника') при пасивних ('переємних') неособових конструкціях на *-но*, - *то* ('результат наслідування російської літературної мови, наслідування, .. до його дехто з наших письменників і взагалі інтелігентів заводять у свою мову' с.56).

Але, - кажуть наші автори, - "вони зв'язані з розвитком самої

літературної мови, що повинна була, відповідно до своїх завдань, передавати ускладнені зв'язки понять, повинна була шукати й ускладненіші, нові засоби синтаксичних сполучень мовного матеріалу" (с.56).

Дуже обуршило наших авторів твердження Сулими, як і інших "націоналістів-мовознавців", мовляв, при неособово-пасивних зворотах на *-но, -то* вживання форм *було, буде* "просто недоречно й максимально дику" (с.57), бо це вплив російської мови, де пасивний минулий дієприкметник уживаний у ролі присудка для визначення дії в теперішньому часі, а в українській мові такі *-но, -то* вказують на минулий (і не на теперішній) час.

Але обидва автори твердять: "...відкидати (таке *було, буде* при *-но, -то, - О.Г.*) значить гальмувати розвиток мови. Такі звороти потрібні мові..." (с.59).

І врешті - поручування дієприслівникових зворотів (чи часових речень) замість *по/після* з віддієслівним іменником на *-кня* (себто: *скінчивши/ коли скінчив, а не: по скінченні*) - такі погляди "науково неправильні і шкідливі". І тут покликаються на свого тодішнього шефа Наума Кагановича:

(звороти з дієслівними іменниками)"створилися в українській мові паралельно до всіх культурних мов, бо відбивають складний процес абстрагування дії, характерний саме для високорозвиненого мислення - особливо мислення діалектичного. Це мовне явище, загалом є явище прогресивне. Зовсім інша справа, як і коли його (з стилістичних міркувань) припускати в художній мові, та це вже питання стилістичне" (*Критика, 1930, ч.7-8, с.219*).

"Показані конструкції і їх поширення в сучасній мові не є наслідком "чужого впливу" (а хоч би це й було іншомовним впливом, то ми не повинні його цуратися, коли він корисний для розвитку мови), а цілком закономірне і прогресивне явище, характерне для мови особливо на сучасному етапі її розвитку." (*Уривки з Пролетарської правди, 17.ІУ.1931, Комуніста, 2.УІ.1933*), (с.61).

І закінчують:

"Тому вимога націоналістів.. є вимога шкідлива і реакційна, ця вимога, позбавляючи літературну мову засобу висловлювати думку конструкціями з дієслівними іменниками, засобу абстрактного мислення - тим самим обезкровлює мову, зводячи її до мови примітивної, придатної хібащо для певного мовного жанру, тим самим ослаблює її." (с.62).

Стаття заповіла продовження (д.б.). Його однак у дальших числах *Мовознавства* нема. Причини, чому перервано дальший друк цієї погромницької статті, нам не відомі.

Так обширно ми привели закиди обидвох "підписантів", щоб проілюструвати абсурдність політизації мовознавчої дискусії (бо ж годі умовою здоровій людині зрозуміти тодішнє сталінсько-євжеське безглуздя на україністично-мовознавчому відтинку!) і таки з уваги на те, що сам журнал на Заході (але: чи лиш на Заході?) недоступний і молоді слависти тут ні про самі цюкування ні про їх наслідки уявлення не мають.

П р и м і т к и

¹ Сулима Микола, *Енциклопедія українознавства. Словникова частина, II/8, Paris-New York 1976, с.3100* (далі скорочуємо: *ЕУ II*).

² Ш е р е х, Юрій: *Не для дітей. Літературно-критичні статті й есеї*. Вступна стаття Юрія Шевельова, New York 1964, с.6-7.

³ Г о р е ц ь к и й, Петро, К и р и ч е н к о, Ілля: *Націоналістичне шкідли-*

цтво в синтаксисі сучасної української мови (М.Сулима: *Українська фраза*, Харків 1928), *Мовознавство*, 1934, в. 2, с.39-62.

- 4 + Горещький Петро Я.(1888-1972), *Мовознавство*, 1972, ч.5, с.96.
- 5 Кириченко Ілья Никитич (1889-1955) Бу л а х о в, М.Г.: *Восточнославянские языковеды. Библиографический словарь, т.11 (А-К)*, Минск 1977, с.291-92.
- 6 Г о р е ц ь к и я Я, Петро, Ш а л я, Іван: *Українська мова. Практично-теоретичний курс*, Харків 1926¹,², 1929³, Київ 1927⁴,⁵,⁶,⁷.
- 7 Горещький Петро, *ЕУ* 11/2, 1955-57, с.412-13.
- 8 Ш е в е л ь о в, Юрія: Епізод з історії українського словництва, *Symbolae in honorem V.Janiv. Науковий збірник УВУ, т.Х*, Мюнхен 1983, с.885-89.
- 9 Назва фіктивної "терористичної організації", придуманої слідчими ПТУ при процесі т.зв.Спілки Визволення України в Харкові 1930 р. Сама назва ІНАРАК узята з фантастично-утопічного роману Володимира Винниченка *Соляна машина* (1-е вид., Харків 1928, 4-е вид., Нью-Йорк 1962, сс.100,103,112 - там і "статут" тої "таємної організації"!)- Дивуватися можна лиш обидвом ученим філологам, які теж зловилися, як і неінтелігентні слідчі ПТУ, на цю глумливу вигадку в зізнаннях тортурованих підслідних в'язнів. Популярний же тоді роман Винниченка повинні б були знати...

Бібліографія писань Миколи Сулими (1923-28)

Скорочення: *Бл ХНТ* - Бюлетень Харківського Наукового Товариства; *ВсВІК* - Вісти Всеукр.Центр.Викон.Комітету; *ЖР* - Життя й Революція; *З УНТК* - Записки Українського Наукового Товариства в Києві (Історична Секція ВУАН), *Наук.Зб.* за р.1928; *Зб ЦШУ* - Збірник Центральних Державних Курсів Українознавства; *Зр* - "Зоря" (Дніпропетровськ); *Мл* - Молодія; *НЗ НДІМ* - Наукові записки Науково-Дослідної кафедри мовознавства; *НЗБ ІС УАН* - Науковий збірник Історичної Секції УАН; *Пл* - Плужанин; *ПТр* - Путь просвещения; *РО* - Радянська освіта; *ЧПр* - Червона преса; *ЧШ* - Червоний шлях; *ШО* - Шлях освіти.

- 1923: Український article, *ЧШ* 1923, № 6, с.174-79.
(рец.) О.Синявський: Вчёмось писати. Початкова наука письма, вид.2.поправлене, Харків 1923, *ПТр* 1923, № 11-12, с.189-90.
(") О.Синявський: Украинский язык. Пособие для практического изучения укр.языка на рабфаках, техникумах и курсах для взрослых, а также для самообразования, Харків 1923, *ПТр* 1923, № 6, с.235-38.
- 1924: Найяскравіші особливості фрази Шевченкового "Кобзаря", *ЧШ* 1924, № 10, с.216-221.
(рец.) П.О.Бузук: Коротка історія укр.мови, I. Вступ і звучня, Одеса ВДІ *ШО* 1924, № 6, с.249-52; "Відповідь на відповідь" проф.Бузукові, *ШО* 1924, № 9, с.255.
(") О.Курило: Уваги до сучасної укр.літературної мови, 2.вид.Київ 1923, *ПТр* 1923, № 10, с.211-13.
- 1925: Фразеологія Миколи Хвильового (фрагменти), *ЧШ* 1925, № 1-2, с.263-90.
- 1926: До характеристик мови Архипа Тесленка (з нагоди 15-х роковин від дня смерті), *ЧШ* 1926, № 5-6, с.218-29.
Конструкції з прийменником *по* в Шевченковій мові, *НЗБ ІС УАН* т.21/1926 с.177-90.
- 1927: Дещо за форми від *бути* в Шевченковому "Кобзарі", *НЗ Харк.НДІМ*, т.1/1927, с.61-74.
Дещо про зниклі дієприметники (Уваги та матеріали), *ЧШ* 1927, № 5, с.145-167.
Дещо про культуру української мови, *Мл* 1927, № 2, с.63-73.
З історії української мови. Популярний начерк, *Літер.наук.-метод.ком. ННУ УРСР по сек.політосвіти...*, Харків 1927, с.27.
З приводу наших мовних злиднів, *РО* 1927, № 2, с.26-33.

- Із лексики Збірника третього "Плуг", *Пл 1927*, ч. 6, с. 56-60.
 Короткий бібліографічний порадиш учителям української мови, *РО 1927*, № 3, с. 71-73.
 Лексично-семантичні непорозуміння, *Бл ХНТ 1927*, № 2-3/4-5/, с. 17.
 Лекції з української мови. Стенограма лекцій, читаних у Харкові 1927-1928 акад. року на курсах викладачів укр. мови (рпк.), (1928)
 Літературна норма в українській синтаксі, доповідь 19. У. 1927, *Бл ХНТ*, № 2, с. 13-15.
 Мова української газети (фрагментик), *ЧПр 1927*, № 3-4, с. 23-25.
 Письменицька мова. Доповідь, "1-ий Всеукр. з'їзд пролетарських письменників 24-28. 1. 1927", Стенографічний звіт, Харків 1927, с. 60-72.
 Про Шевченкову мову, *Пл 1927*, № 5/20/, с. 16-19; *Зр 1928*, № 3, с. 15-18.
 Регулятори й дисонатори української літературної мови, *МР 1927*, кн. 1, с. 74-78.
 Рідко вживані прийменники в Шевченковій мові. Матеріали та уваги, *З МЛТ 26/1927*, с. 149-58.
 Трохи про мову "Плуга" (Літературний альманах, зб. 2/1926), *Пл 1927*, № 8/23/, с. 19-23.
- 1928: В. І. Ленін і мовна справа, *РО 1928*, № 1, с. 14-19.
 Дієприкслівники в Шевченковому "Кобзарі", *З УНТК 28/1928*, с. 184-98.
 Дяго про нормативно-мовну справу. (Вимова, наголос, синтаксис), *РО 1928*, № 5, с. 15-19.
 Історичний курс української мови. Лекції 1-3, 11-13 (у брошурах), Всеукр. заочний ІНО, Харків [1928].
 Мова нашого студента. (З приводу тої мови й про саму мову), *З Харк. ІНО*, т. 3/1928, с. 19-28.
 Про позаяк, (п)оскільки й (п)остільки, *Зб ЦРСУ 1928*, с. 32-41.
 Проблема літературної норми в українській мові, *ШО 1928*, № 4, с. 132-41.
 Стилістичні дрібнички-недоломки. (Лексика, семантика, синтаксис), *РО 1928*, № 7-8, с. 18-25.
 Українська фраза. Коротенькі начерки, Харків 1928, с. 96.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Universitas Libera Ucrainensis

Філософiчний Факультет - Facultas Philosophica

УКРАЇНСЬКІ ГРАМАТИКИ
редагує Олекса Горбач
GRAMMATICI UCRAINI
editore Olexa Horbatsch

1. А. П. Павловский: Грамматика малороссийского наречия, СПб. 1818; Прибавление к Грамматике малороссийского наречия, СПб. 1822. - Фотопередрук з післясловом О. Горбача, Мюнхен 1978, с. 186, 20. - нм.
2. M. Lutskey: Grammatica Slavo-Ruthena seu Vetero-Slavicae, et actu in montibus Carpathicis Parvo-Russicae, seu dialecti vigen-tis linguae, Vudae 1830. - Фотопередрук з післясловом О. Горбача, Мюнхен 1979, с. XVI, 204, 25. - нм.
3. Je. Želechovskýj u. S. Nediřskýj: Ukrainisch-deutsches Wörterbuch, I-II, Lemberg 1882-86. - Nachdruck v. O. Horbatsch (in 3 Teilen: T. 1: A-K, T. 2: L-P, T. 3: P-J), München 1982 [Є. Желеховський і С. Недільський: Малоруско-німецький словар, т. I-II, Львів 1882-86]. Фотопередрук з післясловом О. Горбача, Мюнхен 1982, с. VIII, 1126, ціна в твердій оправі 98. - нм., в картоновій 80. - нм.
4. П. Бузук: Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії, Київ 1977. - Фотопе-редрук з післясловом і вибраною бібліографією О. Горбача, Мюн-хен 1985, с. 130, 24. - нм.
5. В. Сімович: Грамматика української мови для самонавчання та в до-помогу шкільній науці, 2-ге видання з одмінами й додатками, Ки-їв-Ляйпціг [1921]. - Фотопередрук з післясловом О. Горбача, Мюн-хен 1986, с. 584, XII, 50. - нм.
6. М. Сулима: Українська фраза. Коротенькі начерки, Харків 1928. - Фотопередрук з післясловом О. Горбача, Мюнхен 1988, с. II, 98, VI, 25. - нм.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Universitas Libera Ucrainensis
Філософічний Факультет - Facultas Philosophica
МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ
редагує Олекса Горбач
SPECIMINA DIALECTORUM UCRAINORUM
editore Olexa Horbatsch .

1. Олекса Г о р б а ч: Південноволинська говірка й діалектний словник села Ступно, кол. повіту Здовбунів, Мюнхен 1973, с. XXX, 90, ціна 12.-нм.
2. Олекса Г о р б а ч: Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина), Мюнхен 1973, с. XXXII, 103, ціна 14.-нм.
3. ПАМ'ЯТКИ МОВИ, ч. I: Два почаївські стародруки "Книжиця для господарства" (1738) та "Полѣтика свѣцкая" (1770/1790). - Фотопередрук зі словопоказниками й післясловом О. Горбача, Мюнхен 1985, с. 171, ціна 27.-нм.
4. ПАМ'ЯТКИ МОВИ, ч. II: Три українські катихизми з 17. ст. (С. Голубев: Джнорусский православный катехизис 1600 г.; А. Желиборський: Поученіє, 1642/С. Косів: Дідаскалія, 1637; П. Могила: Краткій православный катехизисъ, 1645). - Фотопередрук з післясловом О. Горбача, Мюнхен 1988, бл. 240 с. (в друку).

